

Elmélet és módszertan

GLATZ FERENC

Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció

(A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből)*

Szekfű munkái, de jobban a kéziratos források aránylag biztosan vezetnek bennünket azokhoz a pontokhoz, melyeken Szekfű a századelő nevesebb, későbbi munkásságára is befolyással bíró szellemi, történetírói műhelyeihez kapcsolódik, mégis áll őreá is az, amit maga ír Anatole France nézeteinek, írói arcának kialakulásáról: mi sem volna könnyebb, mondja, mint France munkáinak egyes helyeit olvasmányaira vagy különböző szellemi áramlatok tételeire, idézetekre visszavezetni. „Mindez csak anyagot adott gondolkodásának és érzéseinek, lelki structurájához köveket” a „structura alakja”, „berendezése”, „felépítése”, „saját lelki dispozició”-ból származtatható.¹ Nos e „saját dispozició” áll a maga körül zajló dolgokat mindig igen nagy egyénítő erővel feldolgozó Szekfű gondolkodásának alakulására is. S fiatalkori munkáit és néhol lebilincselően érdekes, szinte vallomásszerű leveleit tanulmányozva, ezek mindinkább arra ösztönzik a kutatót, hogy magát a történetíróvá érlelődés körülményeit, a fiatal historikus szellemi közegét vegye jobban vizsgálat alá. És ez a környezet Bécs . . .

Ahhoz természetesen, hogy csak érzékeltetni tudjuk azt az atmoszférát, melyet a századelő császárvárosa árasztott, vagy csak megkísérelhessük körvonalazni azokat a kulturális-szellemi áramlatokat, melyek Bécszet a századforduló kultúrtörténetében oly sajátos helyre emelik, a festészet, a zene, a szépirodalom, a színház, a tudomány, s mindemellett a korabeli Bécsre annyira jellemző s az ottani életet „éterként átjáró” bécsi köznapi kultúra ecsetelésére kellene vállalkoznunk. Felidézni azt a képet, melyet a németnyelvű fővárosban a legkülönbözőbb sláv és bevándorolt egyéb nemzetiségű kiskereskedők cégérei, az annyira elfogadott öltözködési „vonalak” vagy az utca emberének „bandlíz” (pepecselő) beállítottsága színez; meg kellene eleveníteni a már exportcikké konzumált, de a korban valós kultúra-alapot adó walzer-lázat, a ráérős és ugyanakkor bágyadt sokszínűséget, a Theater an der Wien, a Hofoper dalait dudoló trafikoslányokat . . . egyszóval mindazt, melyet korunk kultúrtörténetének egyik klasszikusa „a fennálló rend atmoszférájaként” jellemez, s mely „hallgatólagos egyetértésként ült meg mindent”². S e hallgatólagos egyetértés mögött a husza-

* Részlet egy nagyobb kéziratból, mely Szekfű történetírói érlelődésének legelső szakaszát tárgyalja: itthoni műhelyeit, az itt közölt első bécsi éveket, majd nézeteinek elhelyezkedését a korabeli progresszív és retrográd szellemi áramlatok között. — A további fejezeteket folyóiratunk későbbi számaiban közöljük. — A szerk.

¹ *Szekfű Gyula*: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 366—367.

² *Theodor W. Adorno*: Bécs. — A „Zene, filozófia, társadalom” c. kötetben. Gondolat, 1970. 97. — A századelő szellemi, művészeti körképéhez igen sok találó vonást rajzol meg Pók Lajos „A szecesszió” (Gondolat, 1972) c. válogatott dokumentumgyűjteményéhez és a kötethez frott bevezető esszéjében.

dik század zenei, irodalmi kultúrájának, új tudományágainak korai apostolai kezdenek írni, zenét szerezni, festeni. Az erős, biztos válaszokhoz szükséges az újrátörekvést ingerlő kihívás . . .

Ebbe a bécsi levegőbe került Szekfű Gyula. S ha több mint félévszázad múltán lapozgatjuk a *Die Post* korabeli számait (melyet olvasott), vagy felidéz-zük a reakciós s emellett magyarfalóként ismert Lueger polgármesterségét köve-telő tüntetést vagy pl. a *Heeresgeschichtliches Museum* képanyagát, melyben a XVIII. századból bizony a Habsburgok örökösödési háborúi, majd a hétéves háború s a különböző tartományi zűrzavarok mellett a Rákóczi-szabadságharc összesen egy képen kap helyet — akkor már valamivel közelebb jutunk annak a szellemi közegnek érzékeléséhez, mely a fiatal Bécsbe érkező Szekfű Gyulát körülvette. Nemcsak új nevek, új szokások, hanem a világ (s főként a Monarchia) egészen új kérdései, s e kérdéseknek most már Bécsből, más látószög alatt törté-nő szemlélése.

A szűkebb kör pedig a „büzérek tanyája”, Thallóczy Lajos bécsi magyar-jainak derűs, de „nemzeti hivatásukra” mindig sokat adó kolóniája hozzájuk csatlakozva egy-egy Monarchia-hű nemzetiségi levéltárossal, s emellett a *Das kaiserliche und königliche Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, a korabeli Európa egyik legnagyobb állagú levéltára. Szekfű 1907-től 1925-ig, egyetemi tanári kinevezéséig élt és dolgozott itt . . .

Forrásanyag — történeti kép

Bécs „előtti” munkái nem tükröznek még (mint ahogy 24 éves fiatalember-ről lévén szó, nem is tükrözhetnek) sem kialakult történetírói látásmódot, sem pedig valamiféle kialakult historiográfiai koncepciót akár a magyar történelem-ről, akár kora történetírásáról. Mint a Nemzeti Múzeum kéziratárának munka-társa két filológia dolgozatot publikál az egyetem utáni 2 évben: kis cikket az elveszettnek hitt Scheseus kézitról és disszertációját, Szamosközy történeti munkáinak kritikáját. Ez utóbbi — noha egy-egy elejtett megjegyzése utal általánosabb összefüggések végiggondolására is (Nyugat—Kelet problémája; a vallási, rendi elfogultság fölé emelkedő történetírói magatartás dicsérete stb.)³ — lényegében műfaját és eljárási módját tekintve is a századelő jólismert „tényekhez, pozitívumokhoz való ragaszkodás” (61. l.) szellemében íródott filológiai tanulmányoknak sorába illeszthető. (Most nem térhetünk ki arra, hogy módszertanilag a hazai történetírásban először kísérli meg az eszmetörté-neti elemzés felhasználását a forráskritikában — és sikerrel.) Joggal keressük tehát a következő, már sok világnézeti, történetírás-módszerbéli, eszmei-ideoló-giai töltésű munkái megértéséhez a fogodzókat bécsi környezetében.

Szekfű Tagányi Károly ajánlására kerül Bécsbe. Bécsben, Thallóczy írá-nyítása alatt már hosszú évek óta folyik a közös pénzügyminisztériumi levéltár szétválasztásának előkészítése, mely munkához az Országos Levéltár egy-egy fiatal levéltárost delegálhat Bécsbe.⁴ Budapesten a munkálatokért Tagányi a felelős. Amikor e levéltáros hely Bécsben megürül, mivel Hodinka Antal a pozso-nyi jogakadémián kap tanári állást, Tagányi azonnal Szekfűt hozza javaslatba,

³ *Szekfű Gyula*: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp. 1904. Vö. elsősorban 60—63.

⁴ Vö. erre *Szücs László*: Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyaror-zág közötti felosztásának történetéhez (1875—1918). Levéltári Közlemények, 1962. 27—42.

mint olyant, aki feltétlenül „megbízható” e bizalmi munkára, s aki „odafent” szabad idejét is a bécsi gyűjtemények tanulmányozására fordíthatná, s ezen ismereteket majd a későbbiekben esetleg „a magyar érdekek védelmére” fordíthatja az Országos Levéltár tisztviselőjeként.⁵ Azaz Szekfű olyan megbízatással kerül Bécsbe, melynek bevallottan az a célja, hogy a mintegy a politikai közjogi küzdelmek kísérő jelenségeként (szinte titokban) folyó csendes, de igen szívós „levéltáros-háborúskodásban” az osztrák és magyar (azaz a bécsi magyar) levéltárosok között segítsen előmozdítani a levéltárosok szemében annyira kívánt magyar önállóság szimbólumát: a Thallóczy igazgatása alatt álló Hofkammerarchív (mely a XVI—XVIII. századi magyar történelemre vonatkozóan a kamarai anyagokon túl is igen sok adatot tartalmaz) szétválasztását. Feladata, hogy a XVI—XIX. századi állagokról pontos felmérést készítsen: jegyezze fel az egyes akták iktatószámát és magukról az akták tartalmáról egy-egy „Schlagwortot”, melyből kiderüljön annak magyarországi vagy birodalmi illetékessége. A munka unalmas — és mint Szekfű írja —, könnyű volt.⁶ Az anyag teljes egészében újkori, elsősorban a XVIII—XIX. század gazdaság- és igazgatás-, valamint intézménytörténete köréből. Jellegét tekintve igen vegyes: térképektől, különböző tervektől kezdve gazdasági egyezmények több évszázadon át húzódo aktacsomóiig.⁷ Mint az Szekfű jelentéseiből kiviláglik: a felévenként mintegy háromszáz csomóról végzett leírás és jegyzékkészítés nem is elsősorban az újkor gazdaságtörténelme köréből adhatott újabb ismereteket, hiszen az aktákat csak akkor olvasta át, ha semmiféle eligazító tartalmi megjegyzés nem szerepelt a felzeteken, hanem e munka sokkal inkább abban vált Szekfű hasznára, hogy a bécsi levéltári anyagban igen alapos eligazodási készséget szerezhetett. S emellett igen biztos hivataltörténeti tájékozottságot kívánt, illetve adott.

Szekfű láthatóan igen szorgalmasan dolgozott, s mivel hamarosan Thallóczy is igen megkedvelte, hasonlóan Károlyi Árpád, a Staatsarchiv akkori igazgatója, az Országos Levéltár díjtalan fogalmazó-gyakornokát átveszik a Staatsarchivba II. osztályú fogalmazói minőségbe...⁸

Nem túlzott a bécsi levéltári anyagot maga is igen alaposan ismerő fiatal levéltáros kolléga, amikor a harmincas évek közepén, a bécsi levéltárosi környezetből írva, úgy szól Szekfűről, mint „aki évtizedes itt töltött aktív, és az osztrák munkatársak részéről mindenkor a legnagyobb elismeréssel, követendő példaként emlegetett levéltárnoki munkásságodból a legjobban ismered egykori magyar főnököddel együtt a bécsi anyagot”.⁹ ... A hallatlan széleskörű anyagismeret, az éveken keresztül a levéltári raktárakban ülésel töltött csendes, szorgos levéltári hivatalnokmunka képezte Szekfű történetírásának legerősebb bázisát. Azt a kortársi és a jelenkori kritikuskoknak is el kell ismerniök, hogy bármennyire is túlhajtottak, gyakran első pillanatra felismerhetően szubjektíven hajlítottak is a szekfűi koncepciók, a munkák, szerzőjének forrásanyag-ismerete

⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Levéltári Levéltár. YI 1891/1906. Tagányi Károly 1906. XII. 27-i előterjesztése. Ugyanerre: Szekfű Gyula kérvénye az OL fogalm. gyakor-nokságért. 1908. I. 3. Uo. YI 73/1908.

⁶ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Szekfű Gyula—Thallóczy Lajos 1908. VII. 25

⁷ Szekfű jelentései Tagányihoz, illetve Tagányi Károly jelentései az Igazgatóság számára. OL YI 1147/1907; 2019/1907, 308/1908; 1355/1908; 1743/1908; 166/1909; 1409/1907.

⁸ Szekfű lemondólevele Országos Levéltárbeli állásáról s bécsi kinevezéséről: Uo. YI 418/1910.

⁹ Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: EKK) MS G. 628. Paulinyi Oszkár—Szekfű Gyulának Bécs, 1935. II. 4.

minden kutató történészben tiszteletet ébreszt.¹⁰ A nagyívű összefoglalások és a nagy fejlődési vonalakat felvázoló koncepciók sohasem születhettek volna meg, ha nincs e történetírói munka mögött a majd két évtizedes bécsi levéltárosi illetve levéltári munka. Miben állott a fiatal történész-levéltáros feladata Bécsben s mennyiben színezte e levéltáros-tevékenység történetírását?

A legfontosabb e szempontból kétségtelenül az, hogy Szekfű a levéltár (és a Monarchia) belső rendje szerint mint „közös szolgálatban álló” hivatalnok dolgozott. Ez fontos volt a levéltári hierarchiában elfoglalt helyzetét illetően, hiszen hozzákötötte ahhoz a vékony bécsi hivatalnokréteghez, mely állásából eredően (s a Monarchia mindinkább csontosodó kultúrbürokratái az uzsonnasórt és a hivatalt komolyan vették) hivattva volt sem az osztrák sem a magyar oldal javára bármikor állást foglalni. Ők az uralkodó szolgálatában állottak. (A kérdés természetesen mindig az volt, hogy ki hogyan értelmezte ezt: a magyarok Szent István koronájának viselőjét, az osztrák közözügyisek pedig az osztrák császári jelvények hordozóját látták urukban.) De sokmindent meghatározott ez szakmai téren is. Szekfű kezdettől a közös igazgatási szervek, hivatalok iratanyagával kapcsolatos referendákat kapott. Ezt tanúsítják a levéltár belső „utasításai” valamint az ezen években Szekfű munkája közvetlen irányítójának, Bittnernek későbbi levéltártörténeti adatai.

Az 1913-as utasítás szerint pl. a cseh Malotaval együtt a Kabinet-Levéltárhoz (benne a reformkori magyar történelemre kulcsfontosságú anyagokat tartalmazó Staatsrat aktáival), a Hungaricákhoz, valamint a kancellári és követi levéltárhoz és „természetesen” a külügyminisztériumi anyaghoz volt referensként beosztva.¹¹ Kezdetből részt vett a levéltár Inventárának előkészítésében, melyet az 1910-es brüsszeli nemzetközi levéltáros és könyvtáros konferencián elfogadott Provenienzprinzip bevezetésével egyidőben kezdtek meg L. Bittner vezetése alatt. Szekfű több levéltári segédletet készít, elsősorban a császári udvari intézmények (közöttük a kimondottan Magyarországgal kapcsolatosak) iratanyagáról. (Hofkanzlei 1760—1860; Hofkriegsrat 1720—1860; Oberste Justizstelle; Ungarische Hofkanzlei, ungarisches Ministerium 1745—1867; Siebenbürgische Hofkanzlei 1749—1865, továbbá az itáliai, a dalmáciai és galíciai udvari kancelláriai anyagok a XVIII. századból stb.)¹²

Mind emellett — mint azt a Staatsarchiv levéltári levéltárának iratai bizonyítják —, Szekfű lényegében a „magyar ügyek” referense lett. Ez azt

¹⁰ A volt Szekfű-tanítvány például így emlékezik Szekfű jóval későbbi tanári tevékenységére: „keményen bírálta tanítványainak munkáját is, nem túrve semmiféle pontatlanságot, bizonyítatlan, vagy csupán látszatösszefüggésekkel inszinuáló analógiákkal »bizonyított« állítást. Elsajátíttatta velük a szellemtörténetírás módszerét, megtanította őket annak ismeretelméletére is, de első tudományos próbálkozásaitól elsősorban mégsem e módszer alkalmazását követelte, hanem a *forrásokban való elmélyülést, azok kritikai vizsgálatát, a lehető legszélesebbkörű anyaggyűjtésen nyugó feldolgozást* . . . És — úgy látszik — ebben lehet keresni egyik nyitját annak a mély és széleskörű hatásnak (kiem. tőlem — G. F.), amelyet Szekfű Gyula írásai nem csupán a nem szakértő olvasóközönségre gyakoroltak, hanem tudományos életünkre is.” (Merei Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960. 180).

¹¹ Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: IHHStA) Direktionsakten, 1487/1913.

¹² Vö. erre vonatkozóan a Staatsarchiv „Zettelkatalog”-ját, melyben a mai kutató is nyomon követheti az egyes segédletek készítésének időpontját és a készítők neveit is. A segédletkészítés természetesen elsősorban a régi segédletek átdolgozását jelentette. L. Bittner: Gesamtinventar der Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Hrg. L. Bittner (Inventare Österreichischer Staatlicher Archive V. Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs 4.) Wien 1936. Ebben: Franz Huter: Biographien der Archivbeamten seit 1749. 145—148 és „Übersicht der Archivbehelfe (Repertorium)” 174—179 és 255.

jelentette, hogy a levéltárhoz érkező magyarországi vagy magyar történelmet érintő kérésekkel ő foglalkozott. A Direktionsakten mutatóiból kiugró Szekfű-akták legnagyobb része pusztá hivatalnoki ügyintézészt jelez. Magyarországról befutnak a kérések — gyakran kimondottan személyi megkeresések, a szokásos ajánlásokkal — s már a következő napi dátummal ott fekszik a levéltárigazgatóság részére készített feljegyzés: kinek a részére milyen állagokból milyen aktákat emelt ki Szekfű, s küldött a szokásos egyhónapi kölcsönzési időre Budapestre. Rövid idő alatt levélben, de leggyakrabban személyesen is — hiszen a legismertebb kutatóknak, még egy Ballaginak vagy Fraknóinak is érdeke volt, hogy a „magyar levéltáros” őt jóindulattal kezelje — megismerkedik szinte minden számottevő hazai történésszel, pontosan tudja, ki min dolgozik, s akaratlanul is betekintést nyer a legkülönbözőbb témák forrásanyagába.¹³

S mivel a magyarországi események Bécsbe vezető száalai nemcsak egyszerűen a magyar királyi udvar, hanem egyben a német római majd osztrák császári udvar sok országot átfogó és érintő nemzetközi politikájához való kötődést is jelentett, már e *forrásanyagok* is a fiatal bécsi levéltáros figyelmét a magyar történelem *nemzetközi összefüggéseire* terelték. S ugyanezeket az összefüggéseket domborították ki a Habsburg-Monarchia fentebb említett kormány-szerveinek visszamaradt iratanyagai. A magyar történelemnek az európai eseményekkel való kapcsolatba hozása, együttlátása a korábbi indítások mellett a *napi levéltáros* munka során is csak megerősödhetett. A kínálózó esetek közül csak példaként ragadnánk ki azt az évekig húzódó levélváltást, mely az egy stuttgarteri cég megbízásából a Rákóczi-szabadságharc történetét író Hengelmüller és Szekfű között folytatódott. A kolléga — mint írja — a Rákóczi-szabadságharcot az eddigi magyar irodalommal ellentétben nem a magyar, hanem az európai, elsősorban az osztrák illetve az orosz cári politika oldaláról szeretné megvilágítani, különösen arra való tekintettel, hogy miként illeszkedtek a felkeléssel kapcsolatos diplomáciai vonalak egymáshoz.¹⁴

Az ötlet tehát nem Szekfűé, s az sem, hogy pl. a fejedelemasszonyról szóló berlini, a svéd követjelentéseket ugyanígy Péternek a lengyelországi és a Rákóczi-val szemben vitt politikájának kapcsolatáról stb. valló aktákat a szabadságharc egyetemestörténeti hátterére vonatkozóan hasznos lenne átnézni, de a sokszor már a kérésekre tett megjegyzéseiből kiérződő „nyaggtatás” miatti bosszúság mellett Szekfű figyelmét is új külpolitikai szempontokra, adatokra irányította...¹⁵

És mindehhez az is hozzátartozik, hogy a *magyar történelem száalai Európa felé* a levéltáros előtt a *Kaiserhof intézményein keresztül* futottak, ami csak erősíthette azt a már egyébként Szamosközy történetírásáról írottakban is felbukkanó elemet, hogy a magyar történelem számára a *Nyugathoz* (azaz Európához) tartozás mindig is a *Habsburgokon keresztül* történhetett. Mindaz, amit Szekfű kezdettől fogva erős Ranke-tisztelete esetleg magába foglalhatott egy nemzet

¹³ Az egyes akták felsorolása, mely Szekfű levéltári ügyintézéséről vall, éppen a teendőik adminisztratív jellege miatt érdektelen. Vö. erre a Staatsarchiv Direktionsakten-jeit 1909—1918 között.

¹⁴ HHStaA. Direktionsakten 320, 856/1914, 5, 59/1917.

¹⁵ Hogy Szekfű a magyar történelem Európa felé futó száalaira vonatkozó kiterjedt ismeretét már ez évektől kezdve gyarapította, bizonyítja pl. *P. Mitrofanov: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit c. munkájáról* írott ismertetése. Az osztrák állami kancelláriai anyag ismeretében veti a szerző szemére, hogy az csak az eddigi feldolgozásokból ismeri a Bécsbe érkező követjelentéseket — s ebből származnak hiányos következtetései (Századok, 1912. 298—307).

történetének *külpolitikai determináltságáról*,¹⁶ vagy amit a kimondottan „aufgeschlossenen” eötvös-kollégiumi határokon-túlra tekintés hordozott magában, s ami az aulikus katolikus közgondolkodásból csak töredékeként a korábbi évek-ből a fiatal Szekfű fejében maradtak, a napi levéltáros-munka hatása alatt történeti tényé, korszakokról, eseményekről most összeálló képében szilárd alapokká merevedtek . . .

És a kérdésnek — vajon a bécsi levéltárban eltöltött évek milyen új vonásokat vésnek Szekfű történetírására — megválaszolása vezet el bennünket tulajdonképpen ahhoz a kérdéskörhöz, melyből a történetíró Szekfű bizonyos indítást, kora problémáihoz a kérdésfeltevés módját és szaktörténeti munkáihoz sok vonatkozásban metodikai alapokat is merített. És ez érdeklődése a közigazgatás, az alkotmánytörténet iránt.

Közigazgatástörténeti tanulmányok — hivatalnok-polgári szemlélet

A századfordulón megizmosodott modern archivisztikának alaptézisei megkövetelték a modernkori levéltárostól a közigazgatás, mint a forrástermelő szervek történetének ismeretét.¹⁷ Szekfű határozottan követte mestereinek útmutatását, melyet tanúsít első jelentősebb témaválasztása is. Amikor az első bécsi évben témát keres és Angyal Dávid javaslatára figyelme I. Ferdinánd kora felé fordul, nem Angyal nagyszabású XVI. századi aktapublikációjának tervét fogadja el, hanem már sokkal inkább kora közigazgatástörténeti irodalmának egyik vitatott problémáját választja: a nyugati mintájú közigazgatás XVI. századi bevezetését a Habsburg-monarchiában, illetve annak egyik részkérdését, Ferdinánd erdélyi közigazgatásreform-kísérletét.¹⁸ S az első két tanulmány, a Szerviensek és familiárisok, valamint az osztrák központi kormányzati szervek irodalma azt mutatja, hogy a fiatal történész megtalálta „témáját”.

A modern, a magyar történelmet koncepciózusan végiggondoló historikus számára mindig kulcsfontosságú kérdés: miért, s miben maradt el, illetve késétt meg a magyar történeti fejlődés a nyugateurópaiktól, Szekfű e késés okát a közigazgatás, az állam belső szervezetségének különbözőségében fedezi fel. Azon nehézségek ui., mondja, „melyek az országnak Habsburg uralom alá jutása után nyugati mintára collegiálisan szervezett központi hatóságok felállításával jártak”, abban lelik magyarázatukat, hogy „a hazai fejlődés a XVI. századtól kezdve lassan tovább ment a rendi igazgatás felé . . . a mely a hivatalnok-államokban kifejlődött modernebb közigazgatás berendezését sokáig sikerrel megakadályozta.”¹⁹ (Maga a mű, a Szerviensek ennek a levont konklúzióknak bizonyítóanyaga elsősorban: a „familiárisoktól hordozott patrimonialis forma” — mely előidézte, hogy „a hazai közigazgatás, nem ment keresztül a teljes hűbéri

¹⁶ Jellemzőnek tartjuk a külpolitikai összefüggések mind szélesebbkörű megismerésének nyomán is erősödő Ranke-tiszteletére azt, hogy Szekfű éppen a fent is idézett Mitrofanov-kritikában, amikor az európai események és a magyar történelem európai összefüggéseiről szól, akkor minduntalan Ranke-ra hivatkozik (uo. 299, 300, 303). Historiográfiai áttekintésében pl. azt írja a II. József korát feldolgozó történetírókról: „köztük, mint egybeült is, legvilágosabb és legnagyobb Ranke” (uo. 299).

¹⁷ Részletesebben „A századelő történeti műhelyei” c. kéziratos tanulmányban.

¹⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirtár (továbbiakban MTA KK) Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak 1908. XI. 19. Az erdélyi témaválasztás megbeszélése az erdélyi történelem szakértőjével, Mika Sándorral: Eötvös Kollégium Irattára (a továbbiakban: EKI) Szekfű Gyula—Bartonek Gézának 1912.

¹⁹ *Szekfű Gyula*: Szerviensek . . . 112.

fejlődésen — kifejlődésének, megerősödésének leírása.) Témája szükségszerűen viszi a német történetírás még alaposabb megismeréséhez, illetve felhasználásához. A magyar adatoknak és a hazai fejlődésnek állandó összevetése a némettel, megkövetelte a németnyelvű közigazgatástörténeti irodalom igen alapos ismeretét. S mind a Szerviensek, de méginkább az osztrák központi szervek irodalmáról írott összefoglalás tanúsítja: Szekfű nemcsak a magyarral párhuzamosan futó német fejlődés mozzanatait veti egybe a magyarországgal, hanem magát az újkori közigazgatás és államszervezet kiépülésének európai összefüggéseit is végiggondolta.

A nyugati és a magyar fejlődés összemérése fordítja szembe Szekfűt először a köznemesség történeti szerepét kiemelő hazai történetírással. Ahogy évekkel korábban már Tagányi, úgy most Szekfű is a Werbőczy-kritikából indul ki. Ahogy Tagányi annak idején a tőle szokásos finom forráskritikai érzékkel bizonyítja, hogy a Hármaskönyvből azért tűnnek el a még azon korban élő jogszokások, azért hallgat a Hármaskönyv a földközösségről, mert az a köznemesség rendi jogainak konstrukciójába nem volt beilleszthető,²⁰ úgy most Szekfű is Werbőczy felfogásában keresi a titok megoldását: miért hallgat a Tripartitum a források által pedig bizonyított familiáris réteg létezéséről.²¹ Werbőczy hallgatásának oka — bizonyítja bravuros forráskritikával —, hogy a familiáris intézmény közjogi elismerése lényegében a főnemességnek, mint külön rendnek elismerését jelentette volna, mely a Werbőczy által szolgált „Szapolyai-párt politikai törekvéseire a legnagyobb csapás lett volna”, ugyanakkor az una aedemque libertas köznemési „alaptörvényével” teljes ellentmondásban állt, hiszen azt bizonyította volna, hogy a nemesek ilyen szervitori és familiáris szolgálatban álló rétege nem élvezi gyakorlatilag a nemesi jogok egy részét. Werbőczy és a köznemési felfogás érvényrejuttatása miatt nem érvényesülhetett a familiáris közjogilag mint hivatalnok, csak mint nemes a XVI. század utáni rendi Magyarországon. A Werbőczyánus felfogás és a köznemési érdekek miatt kellett urához közjogilag rendezetlen viszonyban maradnia. S mivel Szekfű a familiárisban a modern hivatalnok potenciális elődjét látja, aki mint „osztály, önmagából képes lett volna továbbfejlődésre”,²² s mivel e familiáris viszony a „nyugati hivatalnokállamba” nem illeszthető — Szekfű alaposan elpáholyja a Werbőczy-korabeli köznemési felfogást. Majd a köznemesség fellegvárát, a vármegyét és a Werbőczyánus századfordulós magyar jogtörténeti irodalmat is. Az előbbi azért, mert mint „a köznemesség rendiségének, közjogi szereplésének alapja” mindent elkövetett: a „vármegye érintetlenül maradjon a nagybirtok társadalmi hatásától”, s így egyes esetekben a familiárisokat kizárta egyes megyei hivatalok viselésének lehetőségéből, a történeti irodalmat pedig azért, mert a Hármaskönyvből indul ki, az általa rajzolt képet valóságnak tünteti fel. Az elmarasztalt szerzők között nemcsak a „Werbőczy panegyrisék”-et írók (mely különösen kezdő historikusról lévén szó igen durva kifejezés volt, s Angyal próbálta is Szekfűvel ezt kihúzatni), mint Komáromy András, vagy

²⁰ *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon Budapest 1894

²¹ A kapcsolódás — túl a Szekfű és Tagányi közötti személyi kötődéseken — igen jellemző. Nem véletlen, hogy Szekfű itt — a maga Werbőczy-kritikája közben — idézi hosszan szó szerint Tagányit: „Azok a tételei (ui. Werbőczynek — G. F.): hogy a földesurak birtokaikat valóságos s kétségtelen tulajdonjoggal bírják, s viszont a parasztot csak munkájának bére és jutalma illetik meg stb. jórészt csak rendszerének (ui. Werbőczynek—G. F.) logikai folyományai...” (Szerviensek . . . 120. — Vö. *Tagányi Károly*: „Falú és földközösség. Szócikk a Közgazdasági Lexikonban. I. köt. 616.

²² MTA KK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. VI. 15.

az egyébként nagytekintélyű és a jogtörténeti egyetemi tankönyvet író Illés József áll, hanem a köznemesség történeti szerepének történetietlen visszahistorizálója, a magyar jogász közfelfogást leginkább befolyásoló Timon Ákos áll.²³ Az azután már Szekfű historiográfiaiailag kialakult álláspontját mutatja, hogy Timonék felfogásának elítélésétől — mely „a középkori magyar állam alkotmányos, sőt parlamentáris (!) (felkiáltójel Szekfűtől—G. F.) jellegét”²⁴ hangoztatja — nemhogy csak a tanácsok ellenére sem áll el, hanem kimondottan várja, hogy a kritizált szerzők a tanulmányt „kénytelenek lesznek . . . elítélni”.²⁵ Figyelmet érdemelnek e megjegyzések. Nemcsak azért, mert a modernkori magyar fejlődésben először itt marasztalja el Szekfű a köznemesei pártot (melynek „egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott”, Szerviensek — 120. l.) s a modern fejlődésben a köznemesség erős rendi törekvéseit s a vármegyét mint a visszamaradottság előidézőjét állítja elének. S nem is csak azért, mert Szekfű az európai történetírás modern vértetében fiatalos biztonságérzettel fordul szembe a valóban a nemesi vármegye táblabíró szellemét sokban megőrző jogtörténeti koncepciókkal, hanem azért, mert felfogásában először kerül egymás mellé a két elem: a *köznemesei történetfelfogás és a szakszerűtlenség kritikája*. És e szemléleti elemeknek Szekfű későbbi történetírói munkásságában igen erős, átütő szerep jut . . .

A közigazgatástörténeti tanulmányok azonban nemcsak a magyar jogtörténeti irodalom bírálatához és áttételesen bizonyos szemléleti kérdések kifejeződéséhez vezetnek el Szekfűt. Az első lépés, az, hogy a „közös alkalmazású” hivatalnok, közvetlenül Bécsbe kerülése után Ferdinánd korának közigazgatástörténetét választja témaként, nem véletlen. Ferdinánd nevéhez fűződik ui., mint az ismeretes, az első kísérlet a Habsburg-Monarchia történetében, hogy „csak a fejedelemtől függő”, a rendek befolyását visszaszorító „*központi kormányzat*”-ot a Habsburgok kiépítsék. A bécsi magyar levéltárosok két „öregjének” Thallóczynak és Károlyi Árpádnak kedves osztrák munkatársa, Alfons Huber²⁶ közigazgatástörténetének volt kiinduló pontja a Ferdinánd-féle reformterv, része annak a koncepciónak, mely elfordulva az osztrák és magyar közjogi irodalom hagyományos veszekedés-témáitól, az „alkotmányos és törvényes” kiegyezés szellemében azokat a kapcsokat kereste, melyek a Habsburg-Monarchia országai között (s elsősorban Magyarország és Ausztria között) összekötők lehettek. Az összekötő kapocs kínálkozott a központi kormányzervekben (illetve azok történetének felfejtésében), melyeknek, mint a „modern (azaz Szekfű szemében a Habsburg—G. F.) kormányzat” kialakulásának előtörténetét Huber a hagyományos és ismert XVIII. századi kezdetektől a XVI. századig vezette vissza.²⁷ Az egész Monarchia berendezkedését érintő kérdések ilyen „pozitív”

²³ Szerviensek . . . (114. (Jegyzet) és 5—6, 1. sz. jegyzet). Szekfű tudatos Werbőczy-kritikájára utal R. Várkonyi Ágnes „Thaly Kálmán történetírása” (Bp. 1961) c. könyvében 311.

²⁴ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. III. 11.

²⁵ Uo. 1912. IV. 24. Thimon Ákos felfogásának jó jellemzésére vö. *Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában.* (A MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezései 1967—68 c. kötetben.) Thimon nézeteinek kritikájára legújabbban: *Vargyai Gyula: Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához.* TSzemle, 1970. 4. sz. 451—479.

²⁶ *Károlyi Árpád: Emlékbeszéd Huber Alfons kultag felett.* (Bp. 1912). Emlékbeszédek . . . X. köt. 9. sz.

²⁷ *Alfons Huber: Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts.* Innsbruck, 1884.

irányú kifejtése azonban csak a nyugalmi politikai időszak terméke volt, s ahogy az 1860-as évek ismert politikusi-közjogi vitái természetszerűen mozgatták meg a közigazgatástörténeti érveket mind osztrák, mind magyar oldalon, természetszerű volt, hogy a XX. század elejének politikai feszültségei az Ausztriában mindinkább erősödő Gesamtmonarchie irányzat, valamint a különböző színű, de „az alkotmányos különállás” kérdésében egységes magyar politikai vezetés között aktivizálta a közjogi irodalmat. A közjogi irodalom pedig elővette ismét a közigazgatástörténeti-érvrendszereket. Ebben a légkörben a közigazgatás és alkotmánytörténet szükségszerűen ha nem is a napi politika, de mindenesetre a politikai koncepciók elrendeződésének egyik legélénkebb területévé vált.

Ez magyarázza, hogy amikor Szeffű Károlyi Árpádtól megkapja a „pensumot”, hogy a XVI—XVIII. századi osztrák közigazgatástörténeti irodalomról készítsen áttekintést, a munkához szükségesnek látja előljáróban, azután kézírata több pontján részletes fejtegetésekbe bocsátkozni a „gazdaság-, alkotmány- és közigazgatástörténet” önmagáért való művelésének fontosságáról,²⁸ végül mégis kénytelen beismerni: ez a látszólag a „fő és állami működések körén kívül eső” tudományág „sőt még az úgynevezett segédtudományok is beletartoznak abba a birodalomba, ahol a napi politika eseményeitől életre keltett irányok alakítólag, gondolatot ébresztőleg és elnyomólag uralkodnak”. Igaz, hogy Szeffű mindezt a távolról szemlélő tekintetével szeretné látni, mégis az első pillanatra csak szaktudománynak szánt (és a kis példányszámú Történelmi Szemlében megjelentetett) tanulmányában, az osztrák központi kormányzervek történeti irodalmáról, akarva-akaratlan kora forrongó közjogi kérdéseinek irodalmához, a „politikához” kapcsolódik egészen közvetlenül. Mint ahogy az sem véletlen, hogy e tanulmánya tartalmazza az első komolyabb átgondolt fejtegetéseket — a történetírás és politika kapcsolatáról.

A rendkívül sokágú vita, mely a Magyarországon a koalíciós kormány politikájának éghajlatában, Bécsben pedig Ferenc Ferdinánd összmonarchiai elképzeléseitől fűtve a korabeli jogász-gondolkodás rafinériáitól igen kitartóan és nagy füsttel zajlott, egyik érdekes szakaszához érkezett, amikor Andrassy Gyula nagyszabású munkájában²⁹ a két legexponáltabb osztrák jogtörténész, Tezner és Turba érveit először vette történetileg alaposan bonckés alá.³⁰ Leegyszerűsítve, a legfőbb vitakérdések: az osztrák oldal szerint Magyarország elvesztette szuverenitását, önálló államiságát, mivel a magyar király mint önálló személy megszűnt — Andrassy szerint viszont a magyar király megmaradt külön közjogi személynek, s az sem áll (melyet Tezner a zsitvatoroki béke egyes tételeire alapítva mond), hogy a magyar királyság alárendeltetett volna a csá-

²⁸ *Szeffű Gyula*: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma. TSzemle 1912. 185. és 200.

²⁹ *Andrassy Gyula*: A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. III. köt. Bp. 1911. (Az I. és II. kötet korábban jelent meg.) Különösen 334—412.

³⁰ Andrassy itt Turba-nak az Andrassy-könyv írása közben közzétett jogi elméletének (*Andrassy*: i. m. 394) bírálatára vállalkozik, „Die Grundlage der Pragmatischen Sanktion. I. Ungarn” c. munkájával vitatkozva. Megjegyzendő azonban, hogy Turba egyéb — sőt részben korábbi munkája is (*Gustav Turba*: Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskronen. Wien. 1906) ugyanazt a szellemet tükrözi. — Teznernek a maga korában hirhadt, s még a közjogi viták kiéleződését megelőzően publikált munkája: *Friedrich Tezner*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik. Wien, 1899. 234.

szárságnak.³¹ Szintén Ausztria és Magyarország viszonyát érinti az a tétel, miszerint a birodalmat a központi szervek alakították volna ki, s hogy ezeknek illetékességük van a magyar szervek felett. (Ez az érv egyébként még az 1860-as évek Deák-Lustkandl vitára megy vissza.) A magyarok (azaz Andrassy Gyula és a hozzá csatlakozó Wlassics, de a koalíció bukása után közvetlenül Tisza István is)³² ezzel szemben egyrészt a magyar törvényhozás szerepét hangsúlyozzák a Monarchia létrehozásában, másrészt hozzátézik: a kiegyezés végül is nem Ausztria és Magyarország, hanem a „nemzet” és királya között kötött, s különben is „Magyarországon a legfelsőbb hatalom nem a királyé, hanem a törvényhozásé”. Az „osztrák felfogás” a központi kormányzati szervek kijátszásán túl a király hatalmának megnövekedését állította a központba: szerintük a középkorban a magyar király hatalma annyira megnőtt, hogy még a törvényhozás jogát is gyakorolhatta, ugyanakkor (ez Turba fejtette ki részletesen) a királyi eskü fel is mentette őt (azaz a most már Habsburg királyt) a törvények végrehajtásának kötelezettsége alól. A magyar válasz erre természetesen a magyar országgyűlés és a magyar törvényhozás, mint az alkotmányosság legfontosabb szerve fontosságának erősítése.³³

Hogy foglal állást Szekfű az összekuszálódott érvrendszerekben?³⁴

Felismeri, hogy már az 1860-as években a központi szervek befolyásának kiterjesztését bizonyító történeti irodalom a kiegyezés előtti csatározások osztrák sovíniszta törekvéseit hordozzák, melyeket azonban elsodort a kiegyezés. Nem áll mégsem a kortárs hazai irodalom által gyakran szinte forrásként emlegetett Deák érvelése mellé, hanem kimutatja: ahogy az osztrákok a központi kormányzati szervek kiterjedt fennhatóságára az erre forrásként egyáltalán nem használható Corpus Iurist idézik egyedül (mondván, hogy ebből sehol sem derül ki: a magyar hatóságoknak beleszólásuk lett volna a központi kormányzati szervek dolgaiba), úgy Deák is erre a forrásbázisra építve beszél az országgyűlés befolyásáról egyes igazgatási ágakra. Ezzel Deák „a köztudatba belevitte, hogy az országgyűlés története a magyar történet gerince” s ezért van az, hogy míg a magyar történetírásban a krónika-, a regesta-kiadásban „s általában az intézmények történetében a külföldtől igen messze elmaradtunk”, addig az országgyűlések területén „szinte a megfordított viszony áll fenn”. Deák magukról a központi kormányzati szervekről elterelte a figyelmet.³⁵ S ez ütközik Szekfű felfogásával.

Ő ugyanis azért sürgeti a központi kormányzati szervek történetének kutatását, mert úgy látja, hogy ennek révén jobban rá lehetne mutatni: a „modern

³¹ A korabeli magyar vitairódlom, — így Andrassy, Wlassics, majd a központi kormányzati szervek történeti irodalmáról írott cikkében Szekfű is — mindig következetesen mutattak rá az osztrák centralizáló törekvések hangjának el-elhalkulása mellett is, annak kontinuitására; s hogy az újabb szerzők lényegében csak egy osztrák kiegyezés-ellenes nacionalista, politikailag az 1860-as években kialakult álláspontot vallanak. (Vö. erre a fentebb említett munkákban a Lustkandl-Biederman-Tezner, Turba-féle álláspontok összekapcsolását).

³² *Wlassics Gyula*: Az 1867. XII. cz. jogi természete. Budapesti Szemle, CXVIII. köt. (1911) 321—359. —

³³ Az osztrák „álláspont” politikai-ideológiai hátterét — anélkül, hogy e vitákról magukról szólna — jól megvilágítja legújabbban *Günther Ramhardt*er Geschichtswissenschaft und Patriotismus. Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914—1918 (Wien, 1973). Különösen 17—53 és 99—145.

³⁴ Figyelemre méltó, hogy Károlyi Árpád ezt a „feladat”-ot Szekfűnek az osztrák és a magyar sajtóban dúló vita kellős közepén adta. Ez is mutatja, hogy a Szekfű-tanulmány kérdésfeltevése — akár függetlenül szerzője eredeti szándékától — a történeti kérdések politikai horderejét világosan látó Károlyi Árpádtól mennyire „direkt” politikai indítással készültek.

³⁵ Történelmi Szemle, 1912. 195.

államszerkezet" (és a 67-es szisztéma) kialakításában a magyarországi intézmények (nemzeti) sajátossága is érvényesült. A híres „receptio” elmélet bírálata mutatja be: nem igaz, hogy a nyugatról behozott intézményreformok teljesen ugyanúgy kiépíthetők voltak Magyarországon is, mint a Nyugaton (ahogy ezt az összbirodalmi törekvések hívei állítják). Ferdinánd és Miksa erdélyi reformtervei egészen mást eredményeztek, mint a nyugati tartományokban, mivel a reformtervek „a meglevő intézményekben rejlő energia hatása alól néhol nem tudnak teljesen szabadulni” (214). A magyaroknak tehát arra kellene törekedniük, hogy ezt a magyar hatást, annak érvényesülését kimutassák a közös kormánysszervek kialakulásában, s nem pedig minden energiájukat a magyar országgyűlés hatáskörének akkurátus bizonygatására fordítani. (Ez a felfogás egyébként gyökere és magyarázata Szekfű későbbi szimpátiájának a Habsburg-hű központi kormánysszervek magyar tisztviselői iránt.)

A központi kormánysszervek ilyen „bécsi magyar” szemszögből nézését szervesen egészíti ki a *magyar király* szerepének beállítása. Már a Szerviensekben is feltűnő (s Angyal ezt is javasolta törölni), hogy a megerősödött magyar királyi hatalomnak milyen nagy szerepet ad a magyar államiság megőrzésében.³⁶ S most e másik nagyobb tanulmányában is a királyt szolgáló központi kormánysszervek kapják gondolatrendszerében a „modern államszerkezet” kiépítésének szerepét. Az országgyűlésről magyar szempontból is csak negatív értelemben ír, teljesen hallgatva a korabeli vitairódalom ezzel kapcsolatos mind osztrák, mint (s e vonatkozásban ez a fontosabb) magyar szempontjairól. Így vezeti Szekfű Gyulát a közösügyes bécsi levéltárost a központi kormánysszervek közigazgatástörténeti irodalmának végiggondolása állásfoglaláshoz a magyar államiság egyik alapkérdéséről, a Monarchia konstrukciójáról és késztetik állásfoglalásra a nemzeti problematikáról.

Szekfű koncepciója, mint a korabeli uralkodó felfogás szinte minden irányzata, 67-es alapon áll. Ezen belül is az ortodoxok felé közelít, amennyiben a központi kormánysszerveknek, mint a „modern” állam működése magjának fontosságából kiindulva a központi államapparátus feltétlen szükségességének hangoztatásához jut el. Amikor azonban a kiegyezés kereteinek bolygatásától tartózkodik, ugyanakkor az ellenzékét is megszegyenítő szívóssággal fordul szembe az osztrák Gesamtmonarchie felfogás közjogi alátámasztásával. És minden jel arra mutat, hogy Szekfű — valószínűleg a bécsi magyarok és saját tapasztalatai alapján — igen közelről és jól látta azokat az osztrák törekvéseket, melyek a kiegyezésnek az osztrák szempontú „továbbfejlesztésén” munkálkodtak, s melyek éppen a központi kormánysszerveket kívánták céljaikhoz felhasználni. Azt is mondhatnánk, hogy Szekfű a magyarokra nézve ezt tartja az igazi veszélynek, s az ezek ellen folytatandó harcot az előbbrevalónak.³⁷ Csak-hogy ő a „nemzeti küzdelmet” nem a parlamenti eszközökkel, az obstrukciókkal és a királlyal szembeni követelésekben véli a leghatározottabban folytathatni, hanem a magyaroknak szerinte a Monarchia apparátusában, a központi kormánysszervekben folyó ügyekre kellene jobban figyelniük. Ebben a sok forrásból táplálkozó „sajátos” (mondhatnánk úgyis: „bécsi magyar”) hatvanhetes nemzeti koncepcióban békésen megfér egymás mellett a „kiegyezéssé rendszer”, a királyi tiszteletbentartása és ugyanakkor az a századelő (egyáltalán nem az ortodoxoktól kiinduló) magyar „nemzeti” követelése, mely a magyarságnak a Monarchia

³⁶ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. III. 11.; vö. erre A Szerviensek . . . 186.

³⁷ Történelmi Szemle, 1912. 215—216.

konstrukcióján belül nagyobb súlyt kívánt adni. Csakhogy Szeffű a „továbbfejlesztőkkel” szemben más utat és más módot is javasol.

Szerinte ugyanis az osztrák közjogászokkal és az osztrák történetírással folytatott vitákban a magyarok rossz módszert követnek. Amíg itthon „Werböczyről panegyriseket írnak”, addig a „kritika terét átengedik a magyar viszonyokkal szemben éppen nem objectív állásponton levő és a hazai irodalmat nem eléggé ismerő idegeneknek”, amilyen pl. (a hirhedten magyarelles) H. Steinacker.³⁸ Amikor azután megjelennek az osztrák közjogászok írásai, akkor a magyar álláspontot „nem a legilletékesebb írók”, hanem — mint levélben is panasolja — újságírók válaszolják meg a német lapokban.³⁹ Vagyis ő az osztrák központosítási törekvések ellen javasolja egyrészt a ragaszkodást a 67-ességhhez, másrészt ezen az alapon keres és találni vél egy eredményesebb harcteret (az adminisztrációt) s javasol eredményesebb harcmódot.

Ugyanez a felfogás fogalmazódik meg akkor, amikor Szeffű a magyar és az osztrák történetírás vitájáról, illetve a Turba hírhedt Pragmatica Sanctio c. munkájáról szól. Ennek kiadása — mondja — „a magyarok kötelessége lett volna”. „Lehetetlen észre nem venni — írja — a tervszerűséget, mellyel az osztrákok a magyar történet gerincét, a központi kormányzás történetét kisajátítják”.⁴⁰ Az „osztrák központból megírják a provinciák kormányzása történetét: a csehekét, és tirolit éppúgy, mint a magyart. Így lesz a magyar historiographia provincializálódottá.” S azért szidja a magyar történettudomány vezető posztjain ülőket, a történettudományi bizottság nagyjait, hogy ezek a tények sem bírják rá őket „valamelyes munkaprogram felállítására”, pedig „aránylag gyorsan igen szép dolgokat lehetne csinálni”.⁴¹ S e „szép dolgok” helyett Szeffű — természetesen nagyon is csak egyfelé nézve — otthon csak a tudományos irodalom „egyoldalú fejlődési irányát” látja, a szakszerűtlenségnek már korábban is érintett párosulását a köznemesi-rendi szemlélettel, a magyar tudományosság európaiabb szintű képviselete helyett programnéküliséget, magába zárkozó provincialitásba süllyedő Werböczy-irodalmat.⁴²

Szeffű tehát egy tágabb látókörű, tudományosan is felvértezettebb, magasabb színvonalú, általa okosabbnak vélt „nemzeti” alapállást kér számon kora tudományosságától és ugyanígy politikusaitól is. Ezen álláspontba bele-sűrűsödött a Habsburgok iránt mindig is lojális katolikus szellemben-neveltetés, történeti „iskolái” a századelő magyar országgyűlési, „parlamenti kretén”-ségének lebecsülése, a „bécsi magyarok” királyhű, de határozott centralizáció-ellenes magyarsága. És ide kell sorolnunk mindenek előtt Szeffű életfelfogásának, mindennapi közegének alakulását; a közös kormánysszervek naponta új és új (természetesen Habsburgokon át vezető) európai összefüggést kínáló irat-

³⁸ *Szeffű Gyula*: Szerviensek . . . 114. H. Steinecker Thimon-kritikáját érinti Vargyai Gyula említett tanulmánya is (ld. a 25. sz. jegyzetet). Míg azonban mind Thimon kritikája, mind Steinacker beállítását meggyőzőnek érezzük, addig elsieltettnek találjuk a szeffűi kritikával nagyon is azonos gondolati úton mozgó és ez időben szintén éppen a bécsiek között tartózkodó Eckhart Ferenc felfogásának direkt visszavezetését Steinacker nézeteire. Ez a nézet egyébként jellemző a jogász Sarlós Márton több, igen szubjektív Eckhart-kritikájára is.

³⁹ MTAKK Szeffű Gyula—Angyal Dávidnak. 1912. II. 28.

⁴⁰ Uo. Szeffű Gyula—Angyal Dávidnak 1911. III. 9.

⁴¹ Uo. és 1911. XII. 2.

⁴² Egyébként Szeffű egy megjegyzése a Werböczy-irodalomra sejtetni engedi: élt benne eleve egyfajta félelem, tartózkodás is, hogy ha a Werböczy-kultusz ellen felszólal, ezzel „jó magyarsága” kérdőjeleződik meg. „A Hármaskönyvnek Werböczyre nem mindig kedvező kritikájához *ugyancsak jó magyarok* (kiem. tőlem—G. F.) és a populus Werböczianus tagjai mutaták meg az utat.” (Szerviensek, 114, 1. sz. jegyzet).

anyagát, s nem utolsósorban a Monarchia kultúrbürokráciájának polgár-hivatalnok alakuló öntudatát, aki magához legközelebb állónak azt a hivatalnok típust tekinti, akikre „a központi berendezés a rendek kezében levő igazgatással ellentétben” a fejedelem mint tőle „függő”, tőle kinevezett és neki felelős hivatalnokokra támaszkodott”, s akik „többnyire nem a rendek soraiból kerültek ki, hanem polgári származásúak vagy idegenek voltak. . .”⁴³

Király, kormányzervek, központosítás — rendek, országgyűlés viszonyáról kialakított alapkoncepció megértéséhez azonban szükséges azokról a forrásokról is szólni, melyekről Szekfű ha nem is e történeti kép vázát, de legalább is színeket merített, a képalkotás technikájának egyes fogásait sajátította el, s mely források egész történetírásán (témától is függően hol kisebb, hol nagyobb mértékben) nyomot hagytak.

Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung

Történeti irodalmunk eddig, ha a magyar történetírásra ható német történeti irányzatokról szólott, szinte kizárólag az ún. Geistesgeschichte képviselőit sorolta ide.⁴⁴ Ebbe a sorba szervesen illeszkedett a Szekfű-irodalom, mely joggal regisztrálta, hogy Szekfű szinte egész pályája folyamán tanulmányozta, forgatta ezen irányzat képviselőinek munkáit.⁴⁵

Hogy ez a felfogás a fiatal Szekfű indulásánál mennyire látszik, érzékelhető már a korai Ranke-tiszteletben. Hibáznánk azonban, hogyha nem figyelnénk fel arra: ez a Ranke-hatás már akkor együttjelentkezik a francia történetírás korabeli kiemelkedő képviselőinek alapos tanulmányozásával, tehát egyáltalán nem beszélhetünk a német szellemtörténet századfordulón ismét sokat emlegetett ősenek egyoldalú befolyásáról. S még inkább erősödik az európai illetve a német hatások sokszínűsége, ha számbavesszük: a fiatal Szekfű Bécsben milyen újabb német történetírói iskolákkal kerül kapcsolatba, s miket hasznosít azok eredményeiből.

Mindenek előtt Bécs egyik tudományos büszkeségét, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung-ot kell szemügyre vennünk, mivel az Intézet kapcsolata a magyar történetíráshoz az 1880-as évektől folyamatosan nyomonkövethető: egymás után háromévenként végeznek itt a magyar történetírás későbbi jeles művelői, ugyanakkor jó a viszony a Institut, valamint a hazai történetírás vezetői között a század végén. A bécsi magyar levéltárosokat, Thälöczyt és Károlyi Árpádot pedig közvetlen, kollegiális kapcsolat fűzte nemcsak az Intézet nagynevű igazgatójához, Theodor Sickelhez, hanem az Intézet több professzorához is, kik részben a Staatsarchiv tisztviselői voltak.

Az Institut működésének kisugárzása a közép-kelet-európai országok történetírására még ismeretlen a historiográfiai irodalomban. A feltárt anyagok, valamint az intézeti levéltár iratai alapján e vonatkozásban az intézeti tevékenység két alapmotívumára látszik szükségesnek itt utalni. Az egyik a szakemberképzésben játszott szerepe: az osztrák levéltárosok és történészek, valamint a

⁴³ Az osztrák központi kormányzervek . . . TSzemle, 1912. 212.

⁴⁴ Nincs terünk itt annak tárgyalására, hogy ezen egyoldalúság genezise mennyiben a dogmatikus beállítással, függ össze, mely a szellemtörténeti irányzathoz levezetett irracionizmus „ideológiai kritikái” „fővonalához” illesztette a magyar történetírás XX. századi történetét.

⁴⁵ Vö. erre *Merei Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához*, különösen 184—193.

Monarchia egyes nemzeteinek legkiemelkedőbb historikusai többnyire az Institutban nyerték el európai színvonalú szakképzettségüket, főként segédtudományi ismereteiket. A másik kiemelendő egy szemléleti momentum: az Institutban közvetlenül és közvetve is a Monarchia különböző részeiből ideseregülő különböző nemzetiségű s itt kiképzett historikusok a Habsburg-birodalom szükségessége elfogadásának szellemében „nevelkedtek”. Közvetlenül annyiban, hogy az Institut-béli szemináriumokon ilyen beállításban foglalkoztak a Habsburg-országok történetével, közvetve annyiban, hogy szemükben a Monarchia fennállásának, a közös intézmények kiépülésének volt betudható a saját nemzeti történetírásuknál jóval magasabb Institut-színvonal elérhetése.⁴⁶

A fiatal levéltáros bécsi szakmai tájékozódásának egyik láthatóan legnagyobb csalódása a nagynevű Sickel-Institut. Legplasztikusabban val erről Bartoniek Gézához, az Eötvös kollégium igazgatójához „BG úr”-hoz írott levelében. Bejárva az egyetemi órákra, s többször beszélgetve az Institutot végzetekkel, látja, hogy ezek „a nyugati diplomatikát kitűnően ismerik, merovingkori írásokat fényesen olvasnak (a mi nálunk fehér hollónál ritkább), még a gazdaságtörténetben is van jártasságuk (ami a budapesti egyetemen mos senkitől sem szerezhető meg), de e mellett olvasottságuk és így igazi történeti látókörük a Collegiumbeli munkával szerzetthez képest nagyon csekély.” Elmondja, hogy kiderült: noha nagyon büszkék „mint sajátjukra” Rankera és Mommsenre, de ezeket csak „félkötetenként olvasták”, s érdeklődésük annyira beszűkült, hogy az egyik, aki a XVI. századi gazdaságtörténetben „nagyon olvasott”, „a görög történetben Curtiuson és Grotén kívül nem ment, s Niebuhrról nagyon homályos képe volt. . .” És az „Európába” frissen kikerült Eötvös-kollégista Instituttal szembeni kifogásait csak gyarapítják, hogy az osztrákok teljesen tájékozatlanok a francia irodalomban („rám nézve mint kollégistára is, leglehangolóbb a francia kultúrelemeknek teljes nem ismerése”), s hogy a francia irodalom olvasása révén nyerhető világos áttekintő készség hiánya fosztja meg az Institutban képzetteket attól az örömtől, „a mit a lehető széles körben való összehasonlítás” nyújt. Igen alaposan képeznek „mesterembereket, akik hat napon át becsülettel dolgozván a hetedikén vígan elhagyják mesterségüket” épp az előbbi „öröm” hiánya miatt.⁴⁷ S nem véletlen, hogy ez domborítja ki Szekfű előtt később is az Eötvös kollégiumi képzés hallatlan előnyét, azt, hogy míg az Institut-béliek „igen kitűnően olvasnak középkori okleveleket, a kollégium szellemi tőkét képező Taine, Ranke, Michelet, stb. nem egyszer még névleg is ismeretlen előttük”.⁴⁸ — Ami még a XIX. század második felének Bécsbe kerülő fiatal történéstét (Károlyit, Fejérpatakyt s a többieket) csodálatba ejtette, a XX. század elejének Eötvös kollégistáját már nem elégtette ki.⁴⁹ S ez érthető is, hiszen az Institut-nyújtotta, a magyar történelemhez szükséges

⁴⁶ Az intézeti szemináriumok tematikájáról az egyes tanárok évi jelentései vallanak (Wien, Universitätsarchiv, Archiv des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung; különösen Sickel, Zeissberg és Pribram jelentései). — Az intézet történetének inkább adatgyűjtésmény-szerű, erősen „osztrák szellemű” feldolgozása: *Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1854—1954.* Graz—Köln, 1954.

⁴⁷ Eötvös Kollégium Irattára (a továbbiakban EK1). Szekfű Gyula—Bartoniek Gézának. Bécs, 1908. II. 24.

⁴⁸ Uo. Szekfű Gyula—Bartoniek Gézának. Bécs, 1912. I. 17.

⁴⁹ Vö. erre Károlyi Árpádnak és Fejérpataky Lászlónak bécsi tanulóéveiről Szilágyi Sándorhoz intézett ilyen hangulatban beszámoló leveleit: OSzKK. Károlyi Árpádnak. 1875. I. 23. és 1877. V. 9., valamint Fejérpataky Lászlónak 1877. X. 10. és 1879. VI. 21. között Szilágyi Sándorhoz írott leveleit.

filológiai talpaltságot ekkor már a budapesti egyetemen Fejérpataky, Marczal szemináriuma is biztosította, s az Eötvös kollégium, valamint Szeffőczy számára ezt kiegészítve Tagányi társasága magasabb szintű történelmi indítást biztosított, mint a virágkorán már túllépő Institut für Österreichische Geschichtsforschung.⁵⁰

Ha a híres Sickel-Institut mint a történelemszaktanemzési műhelye nem is gyakorolta Szeffőczyre azt a hatást, melyet a korábbi, itt kiképzett magyar történelemszaktanemzések, annál inkább nyomon követhető befolyása Szeffőczy történetírói felfogására a szemléleti kérdésekben. Mégpedig azáltal, hogy Szeffőczy kapcsolatba került a Staatsarchivban és az Institutban — ahová láthatóan rendszeresen bejárt — a Monarchia más népeinek Bécsben képzett fiatal történelemszaktanemzeivel, akikben (a már említett Monarchiához hű szemléleti bázison, 1867-es — vagy azt a nemzetiségek javára módosítható — alapon) a szemináriumokban a különböző nemzetiségű diákok között eltöltött évek, lesúrolták, csiszolták az esetleg magukkal hozott nemzeti ellenségeskedések durvább formáit. Szeffőczy, aki különösen gyors levéltárosi előmenetele révén, látható tekintélynek is örvendett e körben, a maga „közösügyis” felfogásával könnyen talált elfogadható alapot a jó kapcsolatok kiépítésére. E kapcsolatok létrejöttében kétségtelenül segítettek a Monarchia két fővárosának mind fokozottabb személyi összefonódásai a századelőn, de mindenek előtt az, hogy Szeffőczy a nemzetiségi kérdésben a különböző népek békés együtt-tartásának elvén állott (természetesen a magyar szupremácia megtartása mellett). Ezt az alapállást Szeffőczyben nemcsak a státusával való azonosulás végig-gondolása alakította ki, hanem ez irányba hatott rá a bécsi magyarok köre és e körben a nemzetiségi kérdés türelmes kezelése, a szlávok és magyarok „közlebbkerülését” (természetesen a magyar szupremácia jegyében) legtudatosabb sürgető alakja, Thallóczy Lajos is. S itt kell megemlíteni Szeffőczy bécsi barátját, a magyarországról híres horvát *Sufflay Milánt*, akinek ekkor már ismertek a szerb-horvát magyarellenes történelemszaktanemzési vitaközö és ugyanakkor a szlávok „államalkotó” készségét, önálló középkori állami intézményeik meglétét kétségbevonó magyar szélsőséges nacionalizmus ellen irányuló írásai. Őt a fiatal hazai történelemszaktanemzések még az Országos Széchényi Könyvtárban ismerhették meg, midőn Sufflay a Horvátországban uralmon levő szerb-horvát párt miatt otthon nem kaphatott állást, s a bécsi magyarok a múzeumi levéltárban szereztek számára helyet.⁵¹

E környezet hatását Szeffőczy felfogására legjobban az a szervező tevékenység dokumentálja, melyet Szeffőczy Angyal Dávid segítségével az induló Történelmi Szemlélet név alatt indított ki. Angyal Dávid ugyanis az új történelmi folyóiratban bő nemzetközi folyóirat-szemléletet indít, s ennek keretében ismertetéseket közöl a magyar történelmi kérdéseknek tárgyalásáról a szomszédos nemzetek történelemszaktanemzésében. Objektív, reális hangnem, a Monarchia különböző nemzetiségeinek békés egymásmellett-tartásának szelleme és főként a higgadt tájékozódás igénye érzékelhető a nemzetiségi-politikai szempontból is igen kényesnek számító történelmi kérdésekről írott ismertetéseken. Angyal e rovat szerkesztésekor elsősorban a

⁵⁰ Vö. erre A századelő történelmi műhelyei (kézirat).

⁵¹ *Sufflay Milan* (1879—1931). Horvát történelemszaktanemzési író. Zágrábról kerül 1902-ben Bécsbe, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungba, s itt kiváló paleográfiai és diplomatikai képzettségre tesz szert. Thallóczy baráti köréhez tartozik. Meggyőződéses hívévé válik a Monarchia különböző népei együttélésének az adott keretek között. Erről az alapról fordul szembe a horvát sovóniszta ihletettségsű történelmi-közjogi koncepciókkal, s ugyanakkor a sovóniszta magyar nemzetiségszaktanemzési történelmi alátámasztóival is. — Ilyen szellemű cikkei: Századok, 1906. 293 sk.; Turul 1905, 94—96; Századok, 1907. 848 sk. — Sufflay Milánra vonatkozóan: *Bajza József*, Századok, 1931. 210—214; *Deér József*: *S. M. Jancsó Benedek Emlk.* 410—413.

Bécsben, a Monarchia soknemzetiségű értelmiségét mégiscsak összpontosító császárvárosban élő Szekfűre támaszkodik. Szekfű a szerzői gárdát a fiatal Intitutot végzett bécsiek köréből toborozza. Javasolja Sufflayt a délszláv, Kamil Krofta-t a cseh történeti folyóiratok recenzálására, de protezsálja Gooß Roderichet és mind a Történelmi Szemléhez, mind a Budapesti Szemléhez a román Jancu („János”) Lupas-t.⁵² (Az már viszont Szekfű nemzetiségpolitikai nézeteinek indítékait árulja el, amikor ez utóbbiról megjegyzi: annak álma egy „oláh-magyar közösség. . . tehát nem ellenség, de nem is jóbarát”.)⁵³ Nehéz természetesen a kéziratok ismerete nélkül ítéletet mondani a Történelmi Szemle Angyal Dávid által valószínűleg „megszerkesztett” ismertetéseiről, hiszen ha lett volna e kéziratoknak valami magyar-, vagy Monarchia-ellenes felhangja, a szerkesztő azokat valószínűleg gondosan lenyesegette volna; mivel azonban hozzá bizonyára nem tett semmit, így érzékeltethetik e kis, leíró recenziók azt a fentebb is említett szemléletet, mely lehetővé tette, hogy pl. a cseh Krofta a honfoglaláskor mégoly „kényes” magyar—szláv kérdéseiről majd a Bosznia-Hercegovina annektálásakor a csehek közjogi követeléseiről tárgyilagos hangnemben írhasson.⁵⁴ Szekfű beilleszkedett a Monarchia célszerűségének hitében felnevelt fiatal bécsi történetész-levéltárosok közé, akikkel azután később a háború után is találkozhatunk a magyar történetírás történetében, vagy mint a letűnt bécsi évek szellemét őrző magyar (és Monarchia)-barát vagy mint a békeszerződések hangulatához, az új nemzeti államok propagandájához igazodó (és természetesen saját korábbi nézeteikkel is szembeforduló) historikusokkal.⁵⁵

Ha Szekfű sorai szubjektívek voltak is a budapesti és bécsi történetképzés összehasonlításakor, minden forrásunk mellett szól, hogy Szekfűre — noha igen sokra tartotta az Intézet nyújtotta segédtudományi ismereteket —, a híres Sickel Intézetnek sokkal inkább szemléleti téren volt hatása, mintsem a szűkebb értelemben vett szaktudományos, metodikai kérdésekről vallott nézeteinek kialakulásában. Ez utóbbiak formálódásában az első bécsi években sokkal inkább a porosz alkotmány- és közigazgatás-történeti iskola alaposabb megismerése játszott közre. Csak feltételezhetjük — mert filológiailag nem bizonyíthatjuk —

⁵² Roderich Gooß az árpádkori magyar kancellária történetét kutatja az Institut tagjaként is (vö. *Lhotsky*; i. m. 244, 288 és *Bittner*: i. m. I. 45). — *Kamil Krofta* 1896-tól végzi az Institutot s a cseh rendiség történetére kutat, később Rómában Sickel mellett a pápai levéltár cseh vonatkozású aktáinak feltárásiában vesz részt (*Monumenta Vaticana res gestas Bohemiae . . .*), majd prágai levéltáros. (*Lhotsky*: 166, 243, 277.) — *Sufflay Gooß*-szal egy kurzusban végzi tanulmányait s koraközépkori horvát történeti kérdésekkel foglalkozik (uo. 287).

⁵³ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. VI. 20.; VII. 11.; 1912. IV. 24. — A Lupasra tett megjegyzés: uo. 1914. X. 8. továbbá: EKK. Angyal Dávid—Szekfű Gyulának 1911. VI. 21.

⁵⁴ Történelmi Szemle, 1912.

⁵⁵ Hogy csak néhány példát említsünk: *Sufflay Milán*, mint a magyar—horvát unió híve, a szerbekkel való egyesülés ellensége, 1918-ban elveszti zágrábi tanszékét, sőt 1920-ban bebörtönzik. Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint kieszközlik, hogy Budapestre meghívják egyetemi katedrára (1928), melyet azonban a Jugoszláv állam nem enged elfoglalni. Mint a szerb-ellenes horvát nacionalizmus egyik vezető alakját 1931-ben meggyilkolják. (Bajza és Deér i. m.) — Az említettek közül *Roderich Gooß* szintén jó viszonyt tart fenn a magyar tudományos élettel: mint az osztrák újkortörténeti bizottság titkára, s mint levéltáros a húszas években a Bécsi Magyar Történeti Intézet munkatársainak segítségére van az újkori magyar vonatkozású források publikálásában, tagja a Magyar Történelmi Társulatnak. — *Kamil Krofta* cseh nacionalista álláspontonról (1918 után egy ideig külügyminiszter, majd bécsi cseh követ) készíti el a Monarchián belüli magyar nacionalizmus kritikáját, s historizálja már a világháború előtti politikai kérdések közé az 1918 utáni cseh-szlovák állam külpolitikai problémáit. (Konec starého Uhorska. [Bratislava, 1924] c. könyvének ismertetése Századok, 1925. 73).

hogy az igen alaposan képzett fiatal levéltáros már otthon megismerkedett az osztrák és a porosz közigazgatástörténeti irodalommal, de elmélyült tájékozottságát kimutathatóan Bécsben szerzi. Erre indította Szekfűt állandó igényessége: a német történetírásban való friss tájékozódás, de erre ösztönözte a tudományos munkáját ekkor sokban irányító Károlyi Árpád is. Így ismerkedik meg Szekfű behatóbban az osztrák és a porosz közigazgatás-történeti irodalommal, melyből különösen ez utóbbi két kiemelkedő kortárs-reprezentánsa, G. Schmoller és O. Hintze munkáinak nyomát találjuk meg a későbbi években is történetírásán.

A porosz közigazgatástörténet — államtörténet

A Schmoller által megindított porosz alkotmány, közigazgatás- és gazdaságtörténeti iskola jelentősége a középeurópai történetírás fejlődésében mind a mai napig nincs megvilágítva a nemzetközi historiográfiai irodalomban. Az első világháború után megújuló szellemtörténet s ugyanígy a szociológiai irányzatok nem jutottak el az „őskeresésben” az Acta Borussica és más közigazgatástörténeti művek alkotóihoz. Nem véletlen, hogy először a 60-as évek végén a nyugat-német történetírásban megerősödő társadalomtörténeti érdeklődés fordult felénk s még talán az sem véletlen, hogy a polgári baloldali és szociáldemokrata történészek emlegetik mind többet Schmoller, de még inkább tanítványa, O. Hintze nevét.⁵⁶ E megelégedő jelenségben fontos azt hangsúlyozni, hogy Schmoller (és ugyanúgy Hintze) mindig is elhatárolta magát a marxizmustól, s hogy a társadalomtörténeti kérdések iránti érdeklődés egy reakció volt a marxizmusra és a munkásmozgalomra polgári oldalról,⁵⁷ azonban a Schmoller és Hintze-féle fordulás megítélését azzal is ki kell egészíteni: a polgári és szociáldemokrata intellektuellek egy része a Schmoller és Hintze-féle társadalom-, közigazgatás-, gazdaságtörténeti hagyományban a tradicionális német szellem-történeti iskola ellenpólusát keresik a polgári történetíráson belül. S noha a történetfilozófiai kérdésfeltevések szerint osztályozó historiográfiai megközelítés (természetesen) semmi különbséget sem talál a Schmoller—Hintze vagy a Meinecke-féle történetírói koncepcióban (hiszen egyformán idealisták voltak, a társadalmi törvényszerűségeket objektív létét tagadták stb.) a történetírásukat módszertanilag is vizsgáló olvasó azonban jelentős különbségekre figyelhet fel.⁵⁸ E különbségek közül a legdőntőbb, hogy a porosz közigazgatás- és alkotmánytörténetírás szinte teljesen szakít a német történetírás filozófáló kiindulópontjával, s a német ill. porosz közigazgatás újkori történetét a korabeli hivatalnoki appa-

⁵⁶ A nyugatnémet társadalomtörténetírás megerősödésének folyamatáról: *Hans Schleier*: Zum Verhältnis von Historismus, Strukturgeschichte und sozialwissenschaftlichen Methoden in der gegenwärtigen Geschichtsschreibung in der BRD. Klny. a „Probleme der Geschichtsmethodologie” (Hrg. von Ernst Engelberg, Berlin, 1972) c. kötetből. — Legjellemzőbb erre a Hintze műveit kiadó *Gerhard Oestreich* előadása az 1967. évi nyugatnémet Historikertagung-on („Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland. Megj. Historische Zeitschrift, 1969. 320—363).

⁵⁷ *Karl-Heinz Noack*: Zu einer Tradition der gegenwärtigen Sozialgeschichtsschreibung in der BRD (Gustav Schmoller). Klny. a „Probleme der Geschichtsmethodologie” c. kötetből.

⁵⁸ Ebből a szempontból nem tartjuk éppen szerencsésnek a „Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft von der Reichseinigung von oben bis zur Befreiung Deutschlands vom Faschismus” (Akademie Verlag, Berlin, 1965) több, Hintze tevékenységét is érintő tanulmányát. Nem tartjuk véletlennek, hogy bizonyos különbségekre egyedül a módszertani kérdések iránt fogékony *E. Engelberg* professzor figyel fel: Zum Methodenstreit um Karl Lamprecht. Uo. 136—152.

rátus, az újkori állammechanizmus működésének oldaláról nézi. Központi ideája, éppúgy, mint a „régikolónak” az *állam*, de számára ez sokkal kevésbé az akadémiai német professzorvilág történetfilozófiailag oly kacsaringósan megtámogatott, de valós konzekvenciájában talán soha végig nem gondolt Machtstaat-ja, hanem sokkal inkább a társadalmi jólét, igazságosság a „reális” „józan” polgári világ egyensúlyának megőrzője. Ahogy erre maga Schmoller, de még egyértelműbben Hintze is utalt egyszer: őket sokkal inkább az államhatalom belső kiépítése, a modern állami bürokrácia, hivatalrendszer kifejlesztése érdekelte, mint az állam külpolitikai „hatalmi kiteljesedése”. S ennek magyarázata szerintünk: a porosz alkotmány- és közigazgatástörténeti iskola erős kötődése a XIX. század második felében Európa-szerte kifejlődő modern hivatalnok-polgári réteghez, a *bürokráciához*.⁵⁹ Maga Schmoller is államhivatalnok családból származott (Hintze szintén), s egész történet-ill. társadalomfelfogására mély benyomást gyakorolt az a tény, hogy másfél évig, mint állami hivatalnok dolgozott a frissen kiépülő polgári értelemben modernizálódó, s a porosz hivatalnok-államot mintájául tekintő délnémet (Württemberg) államapparátusban. A politikai és történeti kérdésekkel foglalkozó fiatal Schmoller a gyakorlatban tanulta meg a hivatalnokállamot tisztelni (s mint egyik biográfusa mondja: kritizálni is), s ami igen fontos, a gyakorlatban látta a modern polgári államgépezet működését. Mind ez, mind későbbi politikusi pályafutása arra ösztönözte, hogy a modern porosz állam történetében a hivatalnok gyakorlati működéséből induljon ki.⁶⁰ Már az első XVIII. századi porosz közigazgatástörténeti tanulmányai, de méginkább az Acta Borussica (melyet nyugodtan nevezhetnénk — ha az újkorkutatás módszertana levált volna már a medievisztikáról — az újkorkutatás Monumenta Germanica-jának) saját, napi hivatalnokgyakorlatából nyert felfogásával egybehangzóan arról győzik meg, hogy a modern állam politikai és társadalmi bázisa a *hivatalnokréteg*, s hogy az addigi történelemben a legjobban a jól kiképzett hivatalnok képes a hatalom legmegfelelőbb gyakorlására.⁶¹ Erre a hivatalnokrétegre támaszkodhat az erős — és a szociális igazságosságot biztosítani hivatott — központi hatalom (azaz a monarchia), s ez a hivatalnokréteg, mely csak az államot szolgálja, tehát nem áll a parlamenti pártok és az osztályszervezetek szolgálatában, képes biztosítani a gazdasági életet irányító, jól átgondolt reformokat végrehajtó állam felülemelkedését az osztályszempontokon és a pártérdekeken. S e koncepció szinte tökéletes alátámasztását és ugyanakkor már az érdeklődés tükröződését nyújtják az Acta Borussica kötetének aktái: a mindennapi hivatali életnek, az államszerkezet gyakorlati működésének precíz rekonstruálása.⁶² — Ez, a hivatalnok-polgár gyakorlatias és társadalmi rétegéhez

⁵⁹ *O. Hintze*: Gustav Schmoller — Ein Gedenkbblatt. (Teljes szövege először: *O. Hintze*: Soziologie und Geschichte. 5 Göttingen, 1964. 519—543. — A fentemlíttetekre vonatkozóan igen szemléletes a személyes benyomásokat is felhasználó, forrásértékű Hintze-tanulmány: szerinte pl. Schmoller nem véletlenül fordul I. Frigyes Vilmos, a „rend” helyreállítója és (nem Nagy Frigyes) felé, és Bismarck kormányzásából nem a „hatalmi időszakot” (1878—1888) emeli ki, hanem a belső erősödés, erögyűjtés éveit (1864—1870). Uo. 542.

⁶⁰ *Pauline H. Anderson*: Gustav Schmoller. Deutsche Historiker II. (Hrg. von U. Wehler.) Göttingen, 1971. — A sorozat, mely a nyugatnémetországi baloldali polgári és szociáldemokrata értelmiség felfogásának megfelelően tárgyalja a német történetírás történetét, illetve a legjelentősebb történetírók életművét, sok új megállapítást tartalmaz, és főként több új összefüggésre hívja fel a figyelmet (természetesen hiányosságoktól egyáltalán nem mentesen).

⁶¹ Uo. 42.

⁶² Vö. különösen az Acta Borussica köteteit, különösen annak (Hintzétől kimunkált) „Behördenorganisation”-ját (Acta Borussica, VI/1), valamint „Grundriß der Volkswirtschaftslehre” (Leipzig, 1908) 2. kötetének előszavát.

erősen kötődő kiindulópontja határozza meg Schmoller egész működését, gondolkodását: elméletileg szembehelyezkedését a racionalizmussal, a „tisztá Ész” szel, állásfoglalását a „reális történeti-kulturális megértés etikai értéke” mellett,⁶³ a pártok felett álló monarchikus állammal szembeni igényét a társadalmi nehézségek kiküszöbölésére, a „párt- és osztálykormányzatot” jelentő parlamenti rendszertől való elfordulását, híres katederszocializmusát, történeti studiumaiban a merkantil gazdaságpolitika államot gazdagító voltának hangsúlyozását stb. Már kortársai előtt ismeretes tévedéseit, politikai felfogását, jogos és alapos bírálatában részesítette a történeti, mindennek előtt a marxista történeti irodalom. A tevékenységéről vázolt kép hűségéhez azonban annak ellenére is hozzátartozik, hogy Schmoller a történettudomány számára a modern hivatal- és közigazgatástörténet megalapozója a társadalomtörténetben a modern polgári hivatalnokréteg szerepének első alapos kimunkálója lett, és természetesen saját jelenében e réteg tudatos képviselője.

Ha történetírói módszerében, működésében Schmoller eltért az egyoldalú politika-történeti iskolától, még inkább áll ez a jobban a történettudomány mezején maradt tanítványára, *O. Hintze*-re vonatkozóan.⁶⁴ Igaz, a századvég német történetírásának problematikája közelebb hozták bizonyos „alaptézisek”-ben a „történet-politikai” vagy „national-politische” irányzat képviselőihez, így pl. a külpolitika és állam viszonyának kérdésében.⁶⁵ Módszerében azonban őt tekinthetjük joggal a közigazgatás- és hivataltörténet, mint a történettudomány egyik ágazata részletes kidolgozójának. Míg Schmoller, ki maga mellé vette a fiatal Hintzet az *Acta Borussica*-hoz, sziporkozó egyéniségével szinte „mindennel” foglalkozott, Hintze mindig megmaradt a közigazgatás- és alkotmánytörténet mellett. Újra kiadott műveiben az anyag- és gondolatgazdagsága az a világos politikai programvállalás, a történeti tényekből szándékolt politikai következtetés-vállalás még teljes hamisságuk ismeretében is kiváltják — ellentétben sok kortársi írással — a nézetekkel egyet nem értő, vitatkozó olvasóban is, a szakmai elismerést. Anyagkezelésében tudatosan támaszkodik mesterének Droysennek módszerére: kevésbé követi a Ranke által kedvelt, kipoentírozott, kiragadott események spekulációs összefüggésbe-hozását, hanem a forrásbázis egészének áttekintését követeli önmagától.⁶⁶ Ez a hatalmas anyaggal s ugyanakkor erős logikával-kutatás több olyan megállapításhoz vezet, amelyet a német történetírás történetében máig „felfedezés”-ként tartanak számon. Ezek közül

⁶³ *R. Anderson*: i. m. 43.

⁶⁴ A Hintzére vonatkozó nagy irodalomból itt most a legújabbakra hivatkozunk csak. Ebből is kiemelendőnek tartjuk a Hintze műveinek gyűjteményes újrakiadásához (Hrg. von G. Oestreich) írott három tanulmányt: *Fritz Wartung*, „Otto Hintzes Lebenswerk” az I. kötetben (Staat und Verfassung. Göttingen, 1962. 7—33); *Gerhard Oestreich*, „Otto Hintzes Stellung zur Politikwissenschaft und Soziologie” a II. kötethez (Soziologie und Geschichte. uo. 1964. 7—67); *uő.*: „Otto Hintze und die Verwaltungsgeschichte” a III. kötethez („Regierung und Verwaltung.” uo. 1967. 7—31).

⁶⁵ Egyes kérdésekben jól mutat rá e közeledésre a reprezentatív, már idézett „Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft...” c. kötet néhány tanulmánya (vö. G. Vogler, H. Schleier, E. Engelberg, H. Krauze és L. Stern írásait). Hogy e „közeledés” hangsúlyozása az „összemosás”-hoz is vezet, annak oka nemcsak a már korábban említett módszerbéli megközelítés hiánya, hanem egyszerűen ténybeli tévedések is. L. Stern pl. az „összekapcsolásban” odáig elmege, hogy Hintzét, „Ranke-Schüler”-nek nevezi (id. köt. 407).

⁶⁶ Erre igen meggyőzően mutat rá *F. Hartung*: „Otto Hintzes Lebenswerk”, 11. — Ami egyébként Hintze koncepciozítását és egyidejűleg munkája adatszerű megalapozottságát illeti, arra jellemző, amit Hartung említ: Treitschke, aki „a Schmoller iskolából kikerülő a legszörnyűbb aktakucnak” bélyegezte Hintzét, az *Acta Borussica Behördenorganisation-ját* olvasva bevallja, hogy „ez a maga módján példászerű teljesítmény” (uo.).

is legfontosabb kétségtelenül a közigazgatástörténetnek az „össztörténettel” való összefüggésbe állítása: annak kimutatása, hogy a polgári államban a közigazgatás a legszorosabban összefügg a kormányzat politikájával s így a hatalmi törekvésekkel. Mindez a XVIII. századi porosz államnak „modern” (azaz polgári) katonai- és hivatalnok-állammá szervezésének példáján bemutatva. Noha Schmollerhez hasonlóan ő is nagy fontosságot tulajdonít az államszervezet belső kiépítésének, mindezt azonban az állam külpolitikai ereje forrásaként s azzal összefüggésben fejt ki. A közigazgatástörténet az ő munkásságában válik igazán az ösztörténet mindent (gazdaságot, politikát, kultúrát) magába foglaló magjává.⁶⁷ A közigazgatás, az állami bürokrácia ilyen központha-emeléséből következik, hogy az „államképződések” és az „alkotmányfejlődés” individualitását (államegyéniségét) igen erősen hangsúlyozza és ez alapján mutatja ki a német állami fejlődés elütő jellegét a nyugat-európai parlamentáris berendezkedésű államokétól.

De Hintze a jóléti hivatalnokállamról alkotott felfogásában is konkrétabb — noha kevésbé gyakorlati politikus — Schmollernél. Már a századfordulón többször is felveti a társadalom — illetve nemzet — és az állam viszonyának kérdését. Az állam és a társadalom között kölcsönös viszony áll fenn, amennyiben a társadalom az állam bázisa, s az államnak (s ez Hintzénél is 1919-ig a monarchikus hivatalnok-katonai államot jelenti) kötelessége a társadalom illetve a nemzet kérdéseit „kiteljesíteni”. Így pl. — mondja már 1893-ban — az államnak azért kellene a szociális reformokkal törődnie, mert ezt követeli a nemzet is.⁶⁸ Később (1913-ban) ugyanezt határozottabban fogalmazza: „az állam nemcsak a kormány ügye, hanem a népé is”, vagyis (Hintze értelmezése szerint) meg kell tartani mindenképp, a királyi militár-, és hivatalnokállamot” s azzal az erős, pártok felett álló, az osztályharcoknak elejét vevő kormány által szoros összetartásra kényszeríteni az egész „néptest”-et.⁶⁹ Az erős központi hatalmú államba vetett ilyen hit vezeti — felfogása sok liberális vonása mellett is — a liberális történetfelfogás bírálatához: amíg emez a modern (azaz a Poroszországban szintén meglévő liberális) Poroszország születését a XIX. század elejével keltezi, addig Hintze a katonai-bürokratikus monarchia Poroszországa mellett törve lándzsát a Frigyes Vilmos-i ill. a Nagy Frigyes-i időkben látja a modern Poroszország (Németország) őseit.⁷⁰

A kérdés most már természetesen az, mit appericiál Szeffő mindebből, mi szüremkedik be történetírői felfogásába.

Már a központi kormányzervek irodalmáról írott cikkben feltűnő, hogy Szeffő milyen világosan kiszabja a porosz iskola historiográfiai helyét. Felismeri azt a különbséget, mely a Fellner által fémjelzett osztrák közigazgatástörténet

⁶⁷ Jürgen Kocka: Otto Hintze (Deutsche Historiker II.) 45.

⁶⁸ O. Hintze: Roschers politische Entwicklungstheorie (újra kiadva a „Soziologie und Geschichte” c. kötetben) 3.

⁶⁹ Kocka: i. m. 53.

⁷⁰ Hintze és a liberális Max Lehmann összeütközésére a XIX. századi német történelemről vallott felfogásban G. Vogler hívta fel a figyelmet (Studien . . . 80—81). Hintze Lehmann Steinmonográfiáját meglehetősen harcias hangnemben támadja meg (Historische Zeitschrift, 1905. 412—427). A terjedelmes ismertetés olvasásakor azonban világossá válik, hogy Hintze számára itt a főkérdés nem a liberális vagy konzervatív történetfelfogás, hanem a porosz-német hivatalnok-katonai állam őseinek keresése. Márpedig a „liberalizmus” kérdése nem korlátozható csak erre az egy kérdésre.

szárazsága, adatokban elveszése valamint a nagyobb összefüggések feltárására is vállalkozó porosz iskola között van. A különbség: a társadalom- és politikatörténeti beágyazottság gazdagsága a poroszoknál, az osztrákoknál pedig az egyszerű intézménytörténeti szempont. Az Acta Borussica kiadóinak és a hozzájuk sorolt Belownak munkáját azért tartja kiemelkedőnek, mert az túllépve az osztrák felfogáson „az egyes szervek életműködésének az emberi egyéniségektől való függését illusztrálják”. Azért, mert az nemcsak egyik utasításnak a felváltását mutatja meg egy másik által, hanem az utasítások megváltoztatásának okait is feltárják, azt, hogy „minő emberek tényleges befolyása érvényesül az elvek keresztülvitelében”, mivel látják, hogy a „biographikus elem is szükséges az intézmények életműködésének minden oldaláról való megismeréséhez”. A porosz felfogású közigazgatástörténetben „a szorosan vett hivatalszervek története mellett igen tanulságos vizsgálatokat találunk az egyes korszakok hivatali személyzete egyéni viszonyairól, a hivatalnokok anyagi és társadalmi állásáról.”⁷¹ Vagyis Szekfű, aki maga is látja hivatalnok-polgári napi munkája keretében a hivatali szervezet és a hivatalnok egész életvitelének összefonódását, már kortársként felismeri a porosz közigazgatástörténeti iskola számára legadekvátabb érdemét: *a modern polgári hivatalnokrétegnek mint az állam-mechanizmus alkotórészeinek döntő fontosságú politikai szerepét.* Azt, hogy a hivatalban nemcsak egy gépezetet kell látni, hanem az abban helyetfoglaló, a működést biztosító hivatalnokot is, aki egyben a modern bürokratikus államszervezet mintegy hivatalánál, kenyerenél fogva is legbiztosabb bázisa. Ő, aki a Szerviensekben is a közigazgatás történetét a társadalom oldaláról, a hivatalnokréteg kialakulása felől közelítette meg, joggal érzett szakmai, gondolkodásbeli megfelelést a hasonló kérdésekre is kiterő porosz iskolával. S ha azt nézzük, hogy a Szerviensekben is érvényesül a Szekfű történetírásában mindig központban álló szempont: a történeti (ez esetben közigazgatástörténeti) események általános politikai összefüggésbe illesztése, s hogy ezt szinte programszerűen vallotta feladatának a porosz iskola (mint láthattuk, a legvilágosabban Hintze), akkor megérthetjük, hogy Szekfű miért a Schmoller, Below, Hintze irodalmi munkásságát említi, mint olyat, „a mit ma a központi kormányzás, közigazgatás- és hivatal-történet elvi alapjaihoz számítunk”.⁷²

De a nyomomonkövethető hatás túlmegy természetesen a Szekfű adta historiográfiai értékelésen. Hiszen a Szekfű által idézett Schmoller, de mindenek előtt Hintze és Below munkák átolvasása is meggyőz bennünket: mennyi rokonság fedezhető fel a királyi hatalom és a központi kormányzervek, s az azokban ülő hivatalnokok államát mindenek fölé emelő Schmoller és Hintze, valamint Szekfű felfogása között, amikor ez utóbbi a Habsburgokat (akik magyar királyok is) és a központi kormányzerveket tekinti az osztrák és magyar közjogi viták meghaladási pontjának. De ugyanígy érezhetjük ezt majd a néhány évvel később írott monográfián, a Staat Ungarnson, ahol Szekfű az állam „működését” a Hintze által többször is megfogalmazott összefüggésben: a kormányhivatalok és a politika együttlításában rajzolja meg; nem is szólva a munka utolsó oldalain nyújtott fejtegetésekről állam és társadalom viszonyáról, melyek könnyen vezethetők vissza elsősorban Hintze előbb vázolt fejtegetéseire.

⁷¹ Történelmi Szemle, 1912. 209.

⁷² Uo. 207.

Az újkorkutatás módszertani kérdései

És volt természetesen még egy, nem elhanyagolható szempont, mely Szekfű figyelmét a porosz alkotmány- és közigazgatástörténeti irodalom állandó nyomkísérésére készítette: a szakszerű, a publicisztikától elváló újkorkutatást a Schmoller megindította munkálat képezte az akkori Európa történetírásában, Szekfű is e munkákban látja — nem alap nélkül — a modernkori történelem művelésének módszeres alapvetését.

Nyilván ismerte — hiszen többször hivatkozik a sorozatra — az Acta Borussica saját korában híres bevezetőjét, mely szerintünk az újkorkutatás metodikájának szempontjából historiográfiai jelentőségű volt. Schmoller és Sybel elvi igénnyel fogalmazták meg itt a történész számára a közép- és újkori történelem leglényegesebb elválasztó jellegét: a forrástermelésben az újkor meghozza az „akta”-termelést s ezzel a forráskritika, a forráskutatás számára új feladatokat állít.⁷³ Ezeknek az új feladatoknak igyekszik azután a forráskiadás terén az Acta Borussica megfelelni s ezzel — ki nem mondottan — a történetírás történetében egy máig nem eléggé szem előtt tartott szempont alkalmazását veti fel: az újkorkutatás szakmetodikája szükségszerű önállóságának gondolatát. Szekfű — s az ösztönzéseket adó Károlyi Árpád — rátapintottak az újkorkutatás tudományos alapkritériumainak (ma is többnyire mellőzött) legfontosabbikára: a kutatott kor forrástermelő szerveinek-forrástermelésének újkori intézményes formái a kort kutató történésztől sajátos forráskritikai felkészültséget kíván meg. Egyik oldalról ez kétségtelenül nem más, mint a kritikai-filológiai módszer medievisták által tökéletesített követelményeinek alkalmazása az újkorkutatásban, másik oldalról azonban fordulatot hozó módszerbéli újítás is: mivel az újkorban a forrástermelő szervek igen kiterjedtek, s ugyanakkor bonyolultak, a rendkívül bő forrástermés felhasználásának elsőszámú tudományos kritériuma: a forrástermelő intézmények történetének, kapcsolódásának, alá-fölé rendeltetésének alapos megismerése. S itt van a Schmoller—Hintze irányzat historiográfiai szerepe (melyet természetesen csak akkor veszünk észre, ha a történetírás történetét a történetírás módszertana fejlődésnek oldaláról is s nem pedig csak a politikai irányzatokhoz kötődésének vagy éppen történetfilozófiai morzsák esetleges felhasználása szempontjából vizsgáljuk). Az Acta Borussica kötetei az első fogódzót kínálták az újkori forráskritika alapvetéséhez a maguk közigazgatástörténeti kiindulópontjukkal.

S ha módszertanilag ezen összefüggéseket ilyen formán Szekfű soha nem is írta le, azonban minden jel arra mutat, hogy a döntőbb alapvonásait teljes mértékben felismerte. Amikor például megjelenik az újkori metodika számára máig haszonnal forgatható kézikönyv, Gustav Wolf Einführung in das Studium der Neueren Geschichte c.⁷⁴ munkája, Szekfű azért kívánja ismertetni a Történelmi Szemlében, „mivel ő (azaz Wolf — G. F.) megkísérli az újkori történet rendelkezésre álló anyag minőségét a középkortól elkülöníteni”.⁷⁵ Nem is véletlen, hogy ismertetésében a könyvnek azokat a részeit taglalja, melyek — tegyük hozzá: korántsem oly világosan, mint az ismertető Szekfű — a forrásanyag minőségében bekövetkező változásokról beszélnek a XV. század végén, XVI. század elejétől. Az „irományoknak egész csomó új fajtája jelentkezett” akkor,

⁷³ G. Schmoller—H. Sybel: Vorrede. Acta Borussica.

⁷⁴ Berlin, 1910. 793.

⁷⁵ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. VI. 20.

emeli ki Szekfű, az állandó diplomáciai képviselő intézményének bevezetésével, s különösen — ezt a szempontot már Szekfű hangsúlyozta, Wolf nem méltatja — „a modern hivatali apparátus kifejlődésé”-vel, „amely a közigazgatás minden terén szervezett intézményekben az írományoknak mérhetetlen tömegét hozta létre”.⁷⁶ S hogy a fiatal levéltáros-történésznek e kérdésben van a legtöbb módszertani mondanivalója, azt mutatja, hogy ismertetésének jelentős részében lényegében kiegészíti Wolf könyvét: nemcsak abban, hogy felhívja a figyelmet a nem tárgyalt francia újkorkutatás (a forradalom korai történeti feldolgozása) „mozgalmá”-ra, hanem finom historiográfiai elemzését adja az élete alkonyán a római nuntius-jelentéseken dolgozó Sickel forrásfeltárói tevékenységének, melynek során az tökéletesen rajzolta meg a pápai hivatalok berendezését és gyakorlatát, s ezzel — igaz, csak az egyháztörténet keretén belül — „az újkori aktákra alkalmazott diplomatikai megalapozáshoz is sok adatot” szolgáltatott.⁷⁷ Majd a korában teljesen újszerűen az újkori kutatás területén a segédtudományok feladatait kereső Wilhelm Bauer tanulmányának gondolataira támaszkodva részletez néhány, az újkori porosz fejedelmi udvartartás hivatali működéséből fennmaradt forrástípust, s ezek forrásértékének valamint a hivatal belső szerkezetének összefüggéseiből mutat rá bizonyos forráskritikai alapelvekre. . .

És itt kanyarodjunk egy pillanatra vissza Szekfűhöz, a Staatsarchiv hivatalnokához. A Staatsarchiv magyar szempontból az újkori magyar történelemre (a Habsburgok XVI. századi magyar királyságától kezdődően) kínálta és kínálja a legnagyobb mennyiségű és kulcsfontosságú anyagokat. Ez döntően hozzájárulhatott, hogy a franciás műveltsége folytán az újkori európai történelemben igen olvasott, a Marczali szemináriumban és az Eötvös kollégiumban is újkori érdeklődést magára szedett Szekfű véglegesen az újkori történelem felé forduljon. Erről az összefüggésről egyébként maga Szekfű is tesz említést, amikor Bartoniek Géza Mika Sándor halála után felkínálja részére az Eötvös kollégium történelemtanári állását. „Egyetlen tanárának” (ahogy e levélben Szekfű Mikát nevezi) tanszékét azért nem foglalhatja el, írja, s azért marad a Staatsarchivban, mert az ő „tudományága” (azaz az újkori magyar történelem) „képtelen hátra van maradva Magyarországon, — vezetői annyira a sötétben tapogatóznak, hogy javulás hosszú időre nem várható”.⁷⁸ — Az újkori történelem kutatásához igen komolyan, tudományos, módszeres igényességgel nyúló Szekfű a tudományos útkeresés közben is szinte szükségszerűen találkozik a német alkotmány- és közigazgatástörténeti iskola mestereivel. Ez magyarázza későbbi munkáiban is az újkori állam igazgatási szerveinek, azok működésének alapos tárgyalását. S ez magyarázza, hogy amikor Bécsben tudomást szerez az Történelmi Társulat elnökének nagy újkori kutatási tervéről, jellemző módon nemcsak attól fél, hogy a számításba vett 52 kötet tervét „olyanok konstruálják, akik XVIII. századi aktát életükben nem láttak, s a magyar fejlődésről soha nem gondolkodtak”, hanem attól is, hogy a „gróf tanácsadói” közül igen kevesen forgatták az Acta Borussicát s nem igen olvasták „Hintze munkáit a porosz belső reformokról a XVIII. században”.⁷⁹

A történész, olvasmányai és a tanulmányozott irodalom, a kezében forgó levéltári anyag azonban természetesen a legszorosabb kölcsönhatásban áll mindig. A levéltáros, metodikai szaktudományos szempontok kihatottak Szekfűnél

⁷⁶ Történelmi Szemle, 1912. 117.

⁷⁷ Uo. 118.

⁷⁸ EKI Szekfű Gyula—Bartoniek Gézának. 1912. V. 15.

⁷⁹ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1917. V. 2.

is szemléleti kérdésekre is. Ahogy pl. a forráskritikai szempont a termelt források „milyenségé”-nek különbségét állította lényegesnek Szekfű elé, úgy alakul periodizációs határvonal-húzása (Wolffal egyébként egyetértően) az új- és középkor között: „Ezen határvonal segítségével nevezhetjük középkornak azt a kort, melynek története szemlélésénél főként oklevelekre vagyunk utalva, és újkornak azt, amelynél aktákra támaszkodunk.” S annak felfedezése, hogy „az újkori anyagnak a középkorítól elütő természete a kutatót új feladatok elé állítja”,⁸⁰ s hogy ezen új feladatok lényegében az újkori közigazgatási szervezetnek, tágabban az újkori állammechanizmusnak a középkorítól elütő voltában gyökerezik, az újkori történelem leglényegesebb produktumának az új típusú, azaz az ő szemében: intézményeivel megszervezett államot tekinti. Szekfű felfogásában, mint az majd első nagyobb összegezéséből — a Magyar Állam életrajzából — kitűnik, az újkori államszervezet kialakulása a későbbiekben is (kiegészülve majd természetesen új elméletek appercipiálásával) az újkori történelem egyik periodizációs alapja marad.

A történeti-politikai elemek elrendeződéséről

A polgári történetírás történetének tanulmányozása, a történeti koncepció elemzése arra hívja fel figyelmünket, hogy a történetíró gondolkodásában létezik egy jelrendszer, melyben a történeti kérdések szemlélete a jelen politikai-társadalmi törekvéseivel egyfajta elrendeződési viszonyba kerül. Akinek pl. meghatározott történetírói koncepciója alakul ki a XIX. századi magyar történelemről, s így az 1848—49. évi forradalomról és szabadságharc tárgyalása folytán arra a következtetésre jut, hogy a Habsburgok trónfosztása a magyar nemzeti mozgalom szempontjából nem volt helyes, annak ez a „történeti meggyőződés”-e meghatározta már a politikai állásfoglalását is a huszadik század elején a Habsburgokkal, ill. a közjogi kérdések egy részével kapcsolatban. (És magától értetődik, hogy a történelmi folyamatokhoz a politika felől közelítő gondolkodásban ugyanez a gondolati mechanizmus működik, csak éppen fordítva.) — Történeti meggyőződés és jelenkori politikai koncepció ezen („lineáris”) kapcsolata mellett a tapasztalat szerint létezik egy hasonló típusú (a szemléletesség kedvéért „horizontális”-nak is tekinthető) elrendeződés a nagyobb korszakokról kialakított történeti koncepción belül is: aki képes végiggondolni egy nemzet történetének főbb állomásait, annak gondolkodásában talán nem megfogalmazottan, de első gondolati egység, vagy legalább is arra törekvés fedezhető fel pl. a XVIII. századi függetlenségi harcok, a XVIII. századi Habsburg-politika és a szabadságharc megítélése között. A századelő magyar történetírásában a történeti közgondolkodásban elképzelhetetlen volt, hogy valaki egyszerre emelje ki az ónódi országgyűlés trónfosztó határozatainak nagyszerűségét, s ugyanakkor dicsérje Széchenyi mérsékletes bölcsességét a nemzetiségi kérdés kezelésében. Az egyszer megfogalmazott történeti álláspontok kötötték a történetíró kezét. . .

És most már Szekfűre gondolva, folytathatjuk a párhuzamos kérdésfelvetéseket: vajon aki a századelő magyar történeti közgondolkodásában Werbczy és a köznemesi gondolkodás berögződöttségeit továbbápoló uralkodó magyar jogtörténeti felfogásra akkorát sújt, mint Szekfű Gyula (aki, mint leveleiből láthattuk: igen tudatosan vállalja ezt az „odacsapást”) s aki a nemesi vármegye

⁸⁰ Történelmi Szemle, 1912. 117.

közneemesi uralmat biztosító fennmaradásában látja a számára ideális hivatalnok-polgári állam kialakulásának akadályát, azt vajon milyen állásfoglaláshoz (s még azt sem vonnánk kétségbe, hogy a történelmi tanulmányok adta meggyőződésből kialakított állásfoglaláshoz) vezetik e tanulmányok a megyei önkormányzat megerősítését, mint az önálló magyar politika zálogát emlegető 1900-as évekbéli ellenzéki politika megítélésekor? Vagy fordítva — hiszen e fordított, a jelenlegi helyzetből kiindulás, mint láthattuk, ugyanúgy felfedezhető Szeffű gondolkodásában — aki a központi kormányzat és ezáltal a közös uralkodó megmaradásának szükségességét oly biztossággal véli látni, mint Szeffű azt látta, az természetesen nagyra fogja értékelni a Habsburg-Monarchia együtttartásának történelmi előzményeit is. S ami most már a történelmi elemeknek a történelmi koncepción belüli elrendeződését illeti: aki a XVI. századi Werbőczyről, sőt annak mint egy társadalmi réteg elfogult ideológiai exponenséről oly határozottan mutat ki egyoldalúságokat, vajon nem éri-e a korabeli történelmi gondolkodás „alpvonalait” követve magától értetődőnek, hogy a XVII—XVIII. században is e kritika szellemében ítéljen Werbőczy szellemének örökösei felett? Eltekintve most a történetietlen historizáló gondolkodásmód elméleti taglalásától, s annak még csak érintésétől is, hogy vajon a marxista történetírásba hol, mikor szüremkednek be a polgári historizálás e formái, csak a tényt szeretnénk megállapítani: a fiatal Szeffűnek a magyar történelemről kialakuló koncepciójában léteztek ezek a gondolkodásbéli sajátosságok. . .

Azért is szükséges ennek tisztázása, mert így érthetjük csak meg a még laza, de már kimutatható szálakkal összefűzött szerkezetet Szeffű gondolkodásában a századelő, a világháború előtti évek Magyarországának helyzetéről. S ezek a lassan mind határozottabban összekapcsolódó szaktudományos megfontolásokkal át- meg átszőtt szemléleti elemek, az első pillanatra csak különböző színeikkel szemünkbe ötlő mozaikszemcsék hamarosan majd egy biztos körvonalú képben mutatkoznak meg történelmi köntösben a *magyar nemzet*, a *magyar állami-ság* alapkérdéseit illetően.